

Міністерство освіти і науки України
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
кафедра соціальної педагогіки та корекційної освіти

«До захисту допускаю»

Завідувач кафедри соціальної педагогіки
та корекційної освіти

доктор педагогічних наук, професор

_____ Тетяна ЛОГВИНЕНКО

«_____» _____ 2025 р.

ОСОБЛИВОСТІ РОБОТИ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА З
ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

Спеціальність 231 Соціальна робота

галузі знань 23 Соціальна робота

Магістерська робота

на здобуття кваліфікації – «Магістр з соціальної роботи за спеціалізацією

соціальна педагогіка»

Автор роботи Юрій БАРАНЕЦЬКИЙ _____

підпис

Науковий керівник кандидат педагогічних наук,

доцент Леся СМЕРЕЧАК _____

підпис

Дрогобич, 2025

Захист кваліфікаційної магістерської роботи

ОСОБЛИВОСТІ РОБОТИ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА З ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

Оцінка за стобальною шкалою: _____

Оцінка за національною чотирибальною шкалою: _____

Коротка мотивація захисту:

_____	Голова ЕК _____	_____
Дата	підпис	прізвище, ім'я

Секретар ЕК _____	_____
підпис	прізвище, ім'я

Анотація

Магістерська робота присвячена теоретичному обґрунтуванню та експериментальній перевірці особливостей змісту, форм і методів роботи соціального педагога щодо профілактики девіантної поведінки підлітків. У роботі проаналізовано теоретичні підходи до сутності дефініції «девіантна поведінка» та чинників її виникнення в підлітковому віці; визначено роль соціального педагога у системі профілактики девіантної поведінки в закладі загальної середньої освіти; охарактеризовано основні методи, форми та напрями роботи соціального педагога з підлітками, схильними до різних форм прояву девіантної поведінки; розроблено програму роботи Центру профілактики девіантної поведінки підлітків.

Ключові слова: соціальний педагог, девіація, девіантна поведінка, профілактика.

Annotation

The master's thesis is devoted to the theoretical substantiation and experimental verification of the features of the content, forms and methods of the work of a social pedagogue on the prevention of deviant behavior of adolescents. The work analyzes theoretical approaches to the essence of the definition of "deviant behavior" and the factors of its occurrence in adolescence; defines the role of a social pedagogue in the system of prevention of deviant behavior in a general secondary education institution; characterizes the main methods, forms and directions of work of a social pedagogue with adolescents prone to various forms of manifestation of deviant behavior; develops a work program of the Center for the Prevention of Deviant Behavior of Adolescents.

Key words: social pedagogue, deviation, deviant behavior, prevention.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ТА ПРОФІЛАКТИЧНОЇ РОБОТИ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА	
1.1. Девіація у контексті соціалізації та виховання.....	9
1.2. Ознаки і механізми виникнення девіацій у підлітковому віці.....	17
1.3. Базові підходи до профілактики девіантної поведінки підлітків у діяльності соціального педагога.....	24
Висновки до першого розділу.....	27
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ	
2.1. Емпіричний аналіз факторів ризику та поширеності девіантної поведінки серед підлітків.....	29
2.2. Організаційно-методичні основи профілактики девіантної поведінки підлітків у діяльності соціального педагога.....	40
2.3. Результати дослідницько-експериментальної роботи.....	53
2.4. Діяльність шкільного Центру профілактики девіантної поведінки підлітків.....	55
Висновки до другого розділу.....	62
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	63
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	65
ДОДАТКИ	71

ВСТУП

Актуальність теми. У сучасних умовах зростання соціальних ризиків та посилення негативних впливів на підліткове середовище роль соціального педагога в системі загальної середньої освіти набуває особливої актуальності.

Суттєвою ознакою девіантної поведінки є внутрішній конфлікт або протиріччя між загальноприйнятими нормами моралі й права та поведінковими установками підлітка. Цей конфлікт часто виникає через нездатність, небажання або невміння підлітка дотримуватися встановлених соціальних норм.

Підлітковий вік – це період дозрівання, сповнений активного навчання, досліджень та перспектив. Це також і час, коли можуть виникати чи/або погіршуватися проблеми з соціальною поведінкою та здоров'ям, що мають наслідки, які почасти «залишаються» надовго в дорослому віці.

Зростання соціальних ризиків та зміна ціннісних орієнтирів унаслідок сучасних соціокультурних трансформацій актуалізують необхідність перегляду профілактичної роботи з підлітками. Оскільки традиційні виховні методи часто виявляються малоефективними, ключовим завданням є впровадження практикоорієнтованих технологій. Ці технології мають стимулювати самопізнання підлітків, сприяти розвитку їхніх життєвих компетентностей та формуванню адекватних соціальних моделей поведінки.

Робота соціального педагога з профілактики підліткових девіацій має комплексний, багаторівневий характер і вимагає інтеграції психолого-педагогічних та соціальних технологій. Результативність цієї діяльності забезпечується цілеспрямованим впливом на особистісний розвиток підлітка, формування його соціально прийнятних навичок та оптимізацію соціального середовища (сім'я, школа).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання детермінант і класифікації факторів девіантної поведінки глибоко досліджені у працях Гачак-Величко Л. [9] та Зозуляк-Случик Р. [18]. Зокрема, Зозуляк-Случик Р. сфокусувала увагу на регулюванні поведінкових девіацій у молодіжному середовищі, детально

проаналізувавши важливі фактори, що детермінують девіантну поведінку, зокрема кримінальну [18]. У свою чергу, Гачак-Величко Л. зосередилася на класифікації факторів, що спричиняють девіацію неповнолітніх, що є важливою основою для розробки диференційованих профілактичних програм [9].

Ефективність шкільних програм для зменшення випадків булінгу та віктимізації аналізують Ttofi M.M., Farrington, D.P., Piquero A.R. [51].

Сучасні дослідження свідчать, що значна частина правопорушень, скоєних підлітками, пов'язана із задоволенням примітивних чи/або неадекватних вікових потреб, зокрема – вживанням алкоголю, тютюнових виробів, наркотичних речовин тощо. За статистичними даними до 20% підлітків вдаються до правопорушень із прагнення отримати новий досвід або відчутти «заборонене»; приблизно 11% – з нудьги, через відсутність змістовного дозвілля; майже 25% – з метою самоствердитися серед однолітків, підвищити свій статус або здобути визнання у неформальному середовищі [23, с. 121].

У дослідженнях Гарасимів Т.З. [8] було проаналізовано правовий механізм профілактики девіантної поведінки неповнолітніх, розкрито зв'язок між соціальною депривацією та девіантною поведінкою, а також систематизовано зміст, форми та методи правової роботи з неповнолітніми особами, що перебувають у стані соціальної депривації.

Незважаючи на наявність численних досліджень із проблем підліткової девіації, практичні аспекти профілактичної діяльності соціального педагога в умовах загальноосвітнього закладу потребують подальшого наукового осмислення та узагальнення. Зокрема, актуальним є визначення ефективних форм, методів і технологій профілактики, адаптованих до сучасних соціокультурних умов та вікових особливостей підлітків. Власне це й зумовлює актуальність та доцільність вибору теми магістерської роботи : **«Особливості роботи соціального педагога з профілактики девіантної поведінки підлітків».**

Об'єкт дослідження: зміст, форми та методи роботи соціального педагога з профілактики девіантної поведінки підлітків в умовах загальноосвітнього навчального закладу.

Предмет дослідження: процес профілактики девіантної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати теоретичні підходи до сутності дефініції «девіантна поведінка» та чинників її виникнення в підлітковому віці.
2. Визначити роль соціального педагога у системі профілактики девіантної поведінки в закладі загальної середньої освіти.
3. Охарактеризувати основні методи, форми та напрями роботи соціального педагога з підлітками, схильними до різних форм прояву девіантної поведінки.
4. Розробити програму роботи Центру профілактики девіантної поведінки підлітків.

У процесі наукового дослідження було використано комплекс теоретичних та емпіричних **методів**, що забезпечило системне та всебічне вивчення проблеми профілактики девіантної поведінки підлітків.

Теоретичні методи: аналіз, синтез та узагальнення наукової літератури, монографій та дисертаційних досліджень із проблеми девіантної поведінки, соціалізації підлітків та діяльності соціального педагога, що дозволило визначити поняттєво-категоріальний апарат та теоретичні підходи до профілактики девіацій у підлітковому віці; *систематизація та класифікація* теоретичних підходів та емпіричних даних; *моделювання* змісту, форм і методів профілактичної роботи соціального педагога.

Емпіричні методи застосовувалися для збору, фіксації та обробки первинної інформації, а також для виявлення реального стану профілактичної роботи: діагностичні методи, спостереження; вивчення та аналіз документації.

Методи математичної обробки даних: кількісний та якісний аналіз результатів анкетування та опитування; статистична обробка емпіричних даних.

Наукова новизна: розроблено програму роботи Центру профілактики девіантної поведінки підлітків.

Практичне значення. Матеріали магістерського дослідження можуть бути використані у практичній діяльності соціальних працівників, соціальних педагогів для підвищення ефективності профілактичної роботи з підлітками.

Апробація результатів магістерської роботи: основні положення, висновки й результати дослідження було обговорено на засіданні проблемної групи з соціальної педагогіки; Всеукраїнській науково-практичній конференції «Сучасні реалії та перспективи соціального виховання особистості в різних соціальних інституціях», 13 листопада 2025 року, Харків – 2025» (тема доповіді «Імплементація практикоорієнтованих технологій у профілактиці девіантної поведінки підлітків»).

Основні положення магістерської роботи висвітлено у публікації:

Баранецький Ю., Смеречак Л. «Імплементація практикоорієнтованих технологій у профілактиці девіантної поведінки підлітків».

Структура роботи: магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел і додатків.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ТА ПРОФІЛАКТИЧНОЇ РОБОТИ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА

1.1. Девіація у контексті соціалізації та виховання

У процесі соціалізації особистість засвоює соціальні норми, цінності, ролі та моделі соціальної поведінки, що й визначають модель її взаємодії із суспільством. Однак соціалізація не завжди проходить гармонійно й успішно – в умовах впливу різних соціальних чинників (у тому числі – несприятливих), дисфункцій у сім'ї, порушення механізмів виховання чи/або відсутності позитивного соціального досвіду у дитини можуть формуватися різні форми прояву девіантної поведінки. З точки зору виховного процесу, девіація є показником порушення виховного впливу чи/або його недостатності. Виховання, як цілеспрямований процес формування моральної, соціально відповідальної особистості, має на меті не лише передачу норм, але й створення відповідних умов для їхнього прийняття, внутрішнього засвоєння й реалізації в поведінці. Відсутність індивідуального підходу, механічне нав'язування норм без урахування потреб і особистісних особливостей дитини (підлітка) почасти призводять до формування протестної, конфліктної, а подекуди – асоціальної поведінки.

Найважливіші етапи процесу формування особистості припадають на дитинство та підлітковий вік. У цей період закладаються основи характеру та світогляду, але він також супроводжується кризами і внутрішніми конфліктами. Це може знаходити свій прояв у «болісних» і деформованих формах самоствердження, пошуку визнання тощо. В результаті таких переживань можуть формуватися і негативні риси характеру, такі як жорстокість, цинізм, брутальність та нігілізм тощо.

Девіація є однією із головних проблем сучасного суспільства, що має глибокі соціальні корені та наслідки. Соціальні відхилення (девіації) – це мінливі та

відносні явища, тому їх оцінка завжди має бути конкретною. Те, що в одну епоху вважалося нормою, з часом може стати відхиленням, і навпаки. Це означає, що соціальні відхилення це масові та стійкі порушення соціальних норм, які виникають за певних умов.

Процес усвідомлення норм є визначальним для розуміння відхилень у соціальній поведінці. Саме норми виконують функцію стабілізуючого чинника, що забезпечує життєздатну рівновагу суспільства навіть в умовах постійних (почасти кардинальних) змін. Соціальні норми також становлять лише один із різновидів загальних норм – поряд із культурними, історичними, віковими, етнічними, біологічними, естетичними, медичними та іншими.

Соціальні відхилення охоплюють широкий спектр поведінкових проявів, що виходять за межі загальноприйнятих соціальних норм, а відтак – очікувань. Ці прояви почасти можуть варіюватися від незначних проступків до правопорушень, включаючи кримінальну відповідальність. Із педагогічної точки зору, девіація потребує не просто констатації факту, а глибокого аналізу причин, що її зумовлюють, та розробки ефективних стратегій як профілактики, так і корекції. Девіація, у цьому контексті, розглядається як результат деформацій у процесі соціалізації, що супроводжуються засвоєнням альтернативних, часто антисоціальних норм і моделей взаємодії.

Ми розглядаємо девіацію як відхилення у розвиткові функціонуванні, параметрах чи якостях об'єкта (процесу, явища чи/або системи) від чітко визначених для них норм. Поняття «девіації» може також стосуватися як фізичних об'єктів, так і біологічних та соціальних, проте норми, на основі яких визначаються девіації, завжди є продуктом людської свідомості [20].

Наголосимо, що девіантна поведінка є результатом досить складної взаємодії як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників. Вона виникає передовсім у тих випадках, коли із позицій суб'єкта утворюється суперечність поміж конкретною життєвою ситуацією і відповідною соціальною нормою, що або визначає, або ж забороняє певну соціальну поведінку. Чим складнішою є ситуація (реально чи/або в уявленні самого суб'єкта), тим імовірнішим є відхід від певної соціальної норми;

за розбіжності об'єктивного значення певної соціальної ситуації та її суб'єктивного змісту особистість почасти поводить відповідно до останньої [22].

У цілому, сучасні науковці [44] виокремлюють такі стадії деформації розвитку особистості (Рис.1.1).

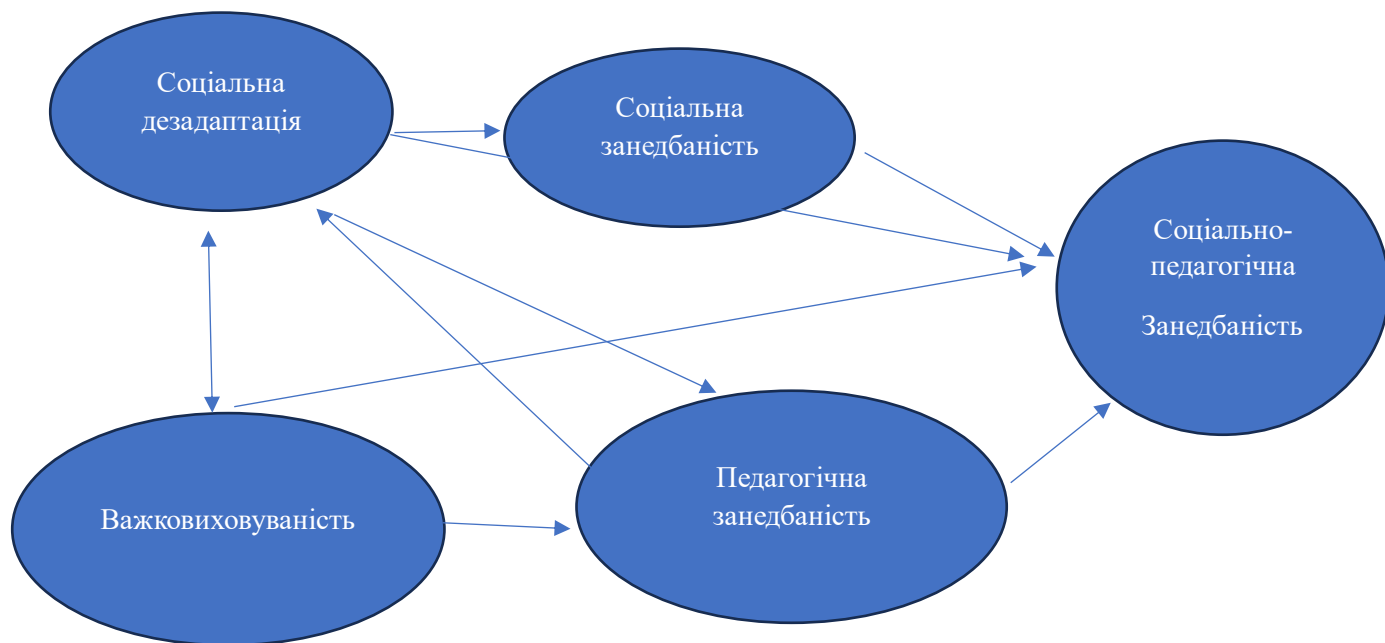

Рис. 1.1. Стадії деформації розвитку особистості

У контексті досліджуваної проблеми доцільно розглянути чинники формування різних форм прояву девіантної поведінки.

Формування девіантної поведінки у підлітків може бути зумовлене дією комплексу чинників різної природи (Рисунок 1.2). Серед основних виділяють такі:

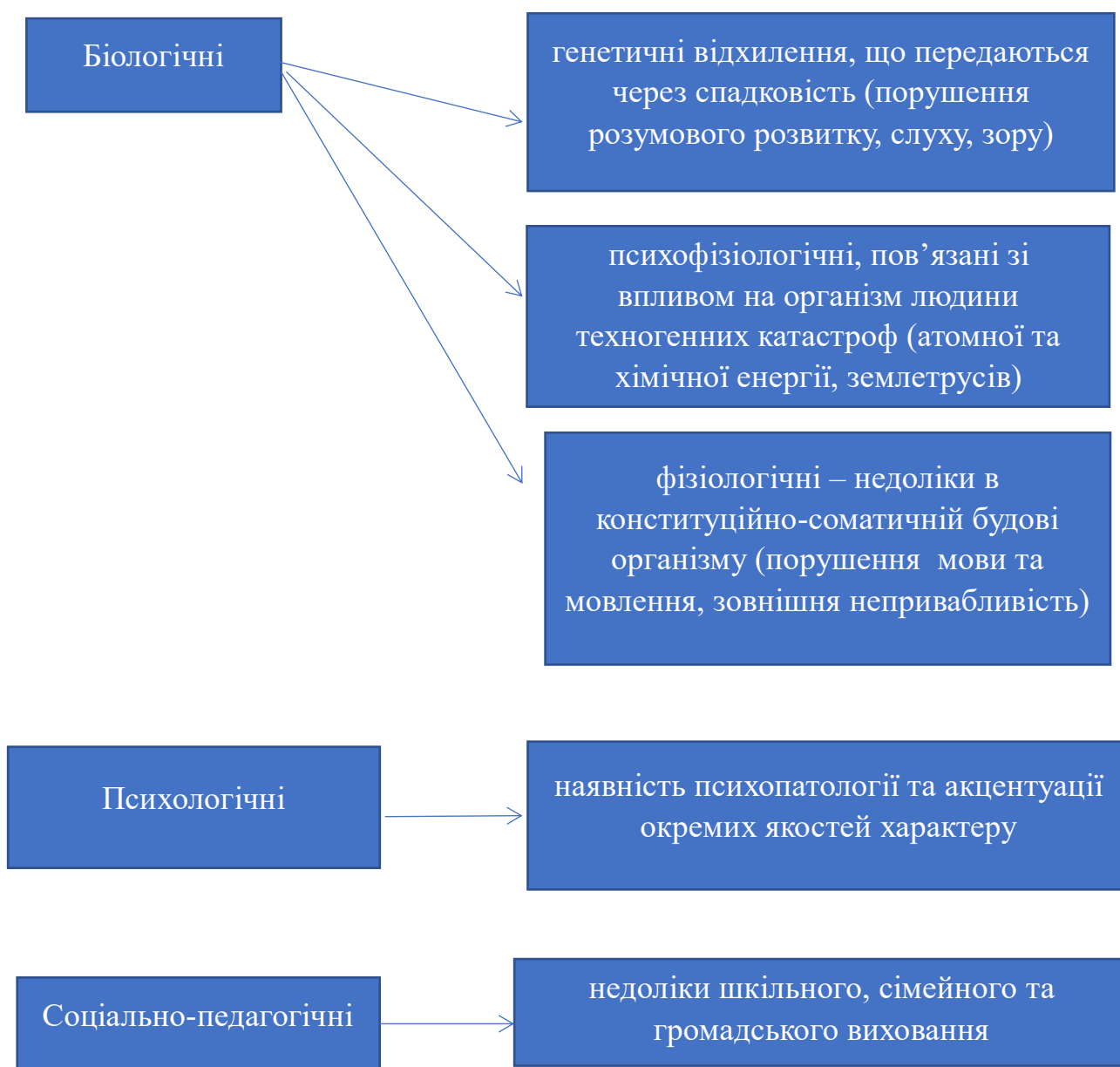
1. Біологічні фактори: спадкові (генетичні порушення, що впливають на інтелектуальний розвиток, слух, зір); психофізіологічні порушення, спричинені наслідками техногенних катастроф (вплив радіації, хімічного забруднення, стихійних лих); фізіологічні особливості конституційної будови тіла, що можуть стати джерелом внутрішніх комплексів (наприклад, мовленнєві дефекти, фізична непривабливість, хронічні захворювання тощо).

2. Психологічні фактори: наявність психічних розладів, порушень адаптації; акцентуації характеру, що ускладнюють міжособистісну взаємодію та самоконтроль.

3. Соціально-педагогічні фактори: проблеми у сфері виховання (дисфункційне або гіпоопікунське сімейне середовище, педагогічна занедбаність, відсутність морально-етичного впливу з боку школи або громади).

4. Економічні фактори: соціально-економічна нестабільність, бідність, безробіття в сім'ї, що призводять до соціального відчуження дитини.

5. Морально-естетичні та культурні фактори: зміни у системі цінностей, викликані глобалізаційними процесами, переорієнтація молоді на псевдоавторитети, споживацький стиль життя, зниження рівня моральної культури в суспільстві.

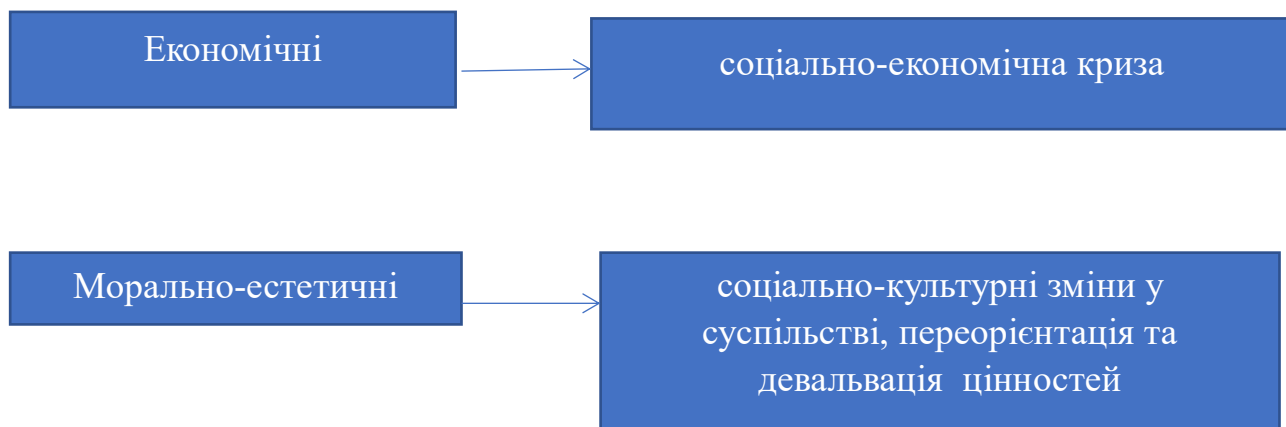

Рисунок 1.2. Фактори формування девіантної поведінки

Таким чином, девіантна поведінка є багатофакторним явищем, у формуванні якого важливу роль відіграє як середовище, так і особистісні характеристики самої дитини.

На основі зібраного та проаналізованого фактичного матеріалу можна зробити висновок, що девіантна поведінка є проявом існування особистості в суспільстві. Вона включає складну систему взаємодій і розташовується на континуумі «адаптація – дезадаптація», при цьому має чітко виражені індивідуальні, вікові та статеві особливості.

Серед найпоширеніших проявів поведінкових відхилень, що супроводжують шкільну дезадаптацію, можна виділити порушення дисципліни, пропуски занять, агресивність, опозиційну поведінку, паління, хуліганство, крадіжки, брехню тощо. Проявами більш глибокої соціальної дезадаптації можуть слугувати систематичне вживання психоактивних речовин, сексуальні девіації, проституція, бродяжництво й вчинення злочинів. Останнім часом спостерігається поява нових форм девіантної поведінки серед учнів (у нашому випадку – підлітків), зокрема залежність від серіалів, комп'ютерних ігор, Інтернету, соціальних мереж та релігійних сект.

Так, сучасна дослідниця Наталія Сушик [43] пропонує таку класифікацію девіантної поведінки підлітків (таблиця 1.1).

Таблиця 1.1.

Класифікації девіантної поведінки підлітків за різними критеріями

№ з/п	Критерій	Види девіантної поведінки підлітків
1	За соціальною спрямованістю	1). Асоціальні (відхилення поведінки від загальноприйнятих соціальних норм, не вступаючи з ними в явний конфлікт чи/або у протиріччя). 2). Антисоціальні (відхилення у поведінці, що суперечить загальноприйнятим соціальним нормам)
2	За значенням наслідків	1) Позитивні (відхилення соціальної поведінки від тих норм, що значно випереджують розвиток суспільства). 2) Негативні (відхилення соціальної поведінки від тих норм, що завдають шкоди особі/особам, які її оточують, суспільству в цілому).
3	За типом норм, що порушуються	1) Агресивна поведінка. 2) Адиктивна поведінка. 3) Аморальна поведінка. 4) Віктимна поведінка. 5) Делінквентна поведінка. 6) Конфліктна поведінка. 7) Суїцидальна поведінка.
4	За кількістю осіб	1) Індивідуальні. 2) Групові. 3) Масові.
5	За тривалістю	1) Ситуативні. 2) Тимчасові. 3) Постійні.
6	За рівнем усвідомлення	1) Усвідомлені (підлітки чітко усвідомлюють, що їхня поведінка відхиляється від загальноприйнятих соціальних норм). 2) Неусвідомлені (підлітки є переконаними в тому, що їхня поведінка відповідає загальноприйнятим соціальним нормам).

7	За рівнем організації	1) Сплановані (організовані). 2) Стихійні (неорганізовані).
8	За рівнем структурованості	1) Структуровані – це форма групової поведінки, в рамках якої є чітко розподіленими соціальні ролі усіх учасників (до прикладу, булінг серед учнів у закладі освіти). 2) Неструктуровані (для яких є характерною відсутність статусної структури, наявність чітких ієрархічних взаємовідносин та регламентації учинків).

Але спільним у цих тлумаченнях поняття девіантної поведінки є власне те, що мова йде не про індивідуальну поведінку, а про більш-менш стабільну модель (інакшими словами стереотип соціальної поведінки) чи/або майже про «стиль життя», що є тісно пов'язаними зі стійкими особистісними характеристиками суб'єктів даної поведінки. Таким чином, на основі проаналізованого вище процесу дезадаптації особистості неповнолітнього можна стверджувати, що девіантною поведінку можна вважати тоді, коли такі відхилення є не поодинокими, а повторюваними [43].

Спільним елементом усіх визначень девіантної поведінки є те, що вона є не просто поодиноким вчинком, а стійкою моделлю поведінки. Іншими словами, девіантність розглядається як стабільний стереотип соціальної поведінки; «стиль життя» особистості. Це тісно пов'язано зі стійкими особистісними характеристиками суб'єктів такої поведінки (у нашому випадку – підлітків).

Таким чином, беручи до уваги процес дезадаптації особистості неповнолітнього (підлітка), можна стверджувати, що поведінка вважається девіантною лише тоді, коли ці відхилення є не разовими, а систематично повторюваними.

Сучасні дослідники виокремлюють такі види відхилень у поведінці – «...злочинність та делінквентну поведінку (яка не карається за законом)» [13; 23; 29; 37]. Власне із цього визначення випливає те, що соціальні дії першого

різновиду такої поведінки називаються делінквентними, оскільки є небезпечними для суспільства, а ступінь дії при цьому знаходить своє відображення у визначених нормах сучасного українського законодавства [13]. Хоча інші форми відхилень (окрім прямо протиправних) не є злочинами чи/або адміністративними правопорушеннями, загальновизнано, що ці види аморальної поведінки підлягають осуду як з боку норм суспільної моралі, так і в деяких випадках мають юридичні наслідки (або потенційно можуть їх мати).

Розмежування девіантної та делінквентної поведінки ґрунтується на їхній відносності чи абсолютності. Так, девіантна поведінка є відносною (релятивною). Її відносність власне і визначається тим, що вона є лише порушенням культурних і соціальних норм конкретної групи чи суспільства. А от делінквентна поведінка є абсолютною. Вона є абсолютною щодо юридичних законів певної держави, оскільки завжди становить протиправне діяння, незалежно від культурних контекстів [11].

Так, сучасний науковець І.Я. Зубрицький значно розширив поняття поведінки, що відхиляється від соціально прийнятих норм, та виокремив такі її види:

I. Відхилення, що не є порушенням загальноприйнятих етичних стандартів. Це власне може бути така поведінка, що не відповідає віковим нормам психічного розвитку особистості.

II. Порушення сталих соціальних норм, що не є правопорушеннями.

III. Правопорушення чи/або злочини.

IV. Поведінка, що суперечить загальноприйнятним нормам, та у значній мірі є зумовленою комплексною дією патологічних факторів, а зокрема – тих чи інших захворювань. Вона передовсім є притаманною для підлітків із психопатичними рисами, а також неврастеніями чи/або психічними захворюваннями [19; 20].

Слід підкреслити, що девіантна поведінка – це будь-яке відхилення, яке пов'язане з порушенням соціальних норм і правил, характерних для певного віку та мікросоціуму (соціального середовища). Саме такий тип девіації, що спрямований проти норм суспільства, доцільно вважати антисоціальним. Прояви

цієї антисоціальної форми девіантної поведінки можуть бути ситуативно зумовленими такими діями, як от: протиправні дії з метою вигоди (викрадення транспортних засобів для отримання матеріальної користі); адиктивна поведінка (пияцтво, токсикоманія та наркотизація) тощо [13].

Таким чином, девіація у контексті соціалізації та виховання розглядається як соціально зумовлене явище, що виникає у разі порушення процесів засвоєння соціальних норм.

Девіантна поведінка підлітків є наслідком дезадаптивних процесів (психічних, соціальних, патогенних), характеризується значною деструктивністю для окремої особистості та, як наслідок, перешкоджає її подальшому соціальному становленню, що, на наше глибоке переконання, складає змістову характеристику цього поняття для нашого дослідження.

1.2. Ознаки і механізми виникнення девіацій у підлітковому віці

Актуальною проблемою сучасної соціально-педагогічної практики є труднощі адаптації учнів до умов шкільного навчання, що дедалі частіше фіксуються в діяльності соціальних педагогів [10]. Підкреслимо, що підлітковий вік характеризується завершенням процесу формування характеру, що супроводжується загостренням окремих рис, які нерідко потребують корекції. У цей період особистісного розвитку почасти спостерігаються акцентуації характеру, що розглядаються як крайні варіанти «норми». За звичайних обставин вони не мають суттєвого впливу на процес соціалізації та залишаються малопомітними для оточення. Проте під впливом несприятливих чинників – як от стресових ситуацій, психотравм чи складних життєвих обставин – підлітки можуть демонструвати транзиторні непсихопатологічні девіації, серед яких найпоширенішими є саме делінквентна поведінка, алкоголізація, вживання наркотичних речовин, бродяжництво, а також суїцидальні прояви. Як правило, за умови зміни соціального середовища на більш сприятливе, зазначені відхилення

можуть зникати. Однак за тривалого впливу негативних факторів ризик формування таких стійких форм девіантної поведінки істотно зростає [11; 13].

Сучасними дослідниками встановлено, що дезадаптаційні прояви у зазначеній віковій категорії мають такі основні характеристики:

- порушення у психосоматичному розвитку та стані здоров'я;
- неприйняття/відторгнення вимог і норм, характерних для шкільного середовища;
- недостатній рівень сформованості психофізіологічних і психологічних компонентів, необхідних для ефективної освітньої діяльності;
- суттєві прогалини в знаннях, що ускладнюють подальше засвоєння навчального матеріалу;
- інтелектуальна пасивність;
- знижена працездатність і підвищена втомлюваність;
- схильність до конфліктної поведінки та інших неконструктивних форм реагування [1; 5; 9; 11; 12; 13; 22].

Отримані дані насамперед свідчать про необхідність цілеспрямованої соціально-педагогічної підтримки школярів у процесі їхньої адаптації до навчального середовища, з урахуванням виявлених типових труднощів і пов'язаних із ними ризиків.

На основі аналізу результатів соціально-педагогічного обстеження сімей [3; 10] було виокремлено такі основні групи чинників, що зумовлюють дезадаптацію підлітків :

1. несприятлива соціально-психологічна атмосфера в родині, що створює бар'єри для повноцінного розвитку дитини;
2. перебування дитини в неповній сім'ї;
3. дистанційний (відчужений) характер сімейних стосунків, або так звана дистантна сім'я;
4. складне матеріальне становище сім'ї.

Окрім того, встановлено, що значна частина випадків соціальної та навчальної дезадаптації (14,7 %) зумовлена поєднанням кількох із наведених

негативних чинників. Зокрема, у 3,6 % дезадаптованих школярів виявлено наявність декількох критичних факторів одночасно: проживання в неповній родині, ведення асоціального способу життя одним із батьків, що спричиняє важке матеріальне становище. Своєю чергою, це призводить до занедбаності, бродяжництва, погіршення психосоматичного стану, регулярного невиконання навчальних завдань та систематичних пропусків занять [1; 10].

Одним із провідних чинників шкільної дезадаптації в підлітковому віці є особливості сімейного виховання. У тих випадках, коли дитина приходить до закладу освіти з родини, в якій не відчуває емоційної безпеки, психологічного комфорту та почуття єдності з близькими, процес входження в нове соціальне середовище – шкільне середовище – значно ускладнюється. Вважається, що основою подібної дезадаптації є власне несвідоме прагнення до ізоляції та заперечення норм і правил соціуму як способу збереження стабільного уявлення про власне «Я», сформованого в умовах емоційної відчуженості та байдужості в сімейному середовищі.

Ще одним вагомим фактором шкільної дезадаптації виступає специфіка соціальних взаємодій у навчальному процесі. Зокрема, труднощі у навчанні, спілкуванні й поведінці здебільшого усвідомлюються підлітком через призму ставлення до нього із боку самих педагогів. У цьому контексті причини дезадаптації часто мають витoki саме в характері сімейного ставлення до дитини та її навчальної діяльності.

Серед усіх чинників соціалізації, що розглядаються окремо, провідне місце традиційно посідає сім'я як базова ланка суспільства, вплив якої дитина відчуває найраніше – у період найбільшої чутливості до зовнішніх впливів. Сімейне середовище, а зокрема власне соціальний статус, професійна зайнятість, матеріальне становище та рівень освіти батьків, суттєво впливають на формування життєвої траєкторії дитини.

Окрім цілеспрямованого та усвідомленого виховного впливу з боку батьків, соціально значущим чинником розвитку особистості є загальний мікроклімат у

сім'ї/родині, який справляє особливий ефект у процесі дорослішання, формуючи психологічну структуру індивіда.

Практично всі аспекти соціальної поведінки підлітків так чи інакше зумовлені чинниками сімейного оточення, як у теперішньому, так і в перспективі майбутнього [37; 39].

На нашу думку, окрім рівня освіченості батьків, вагомий вплив на розвиток підлітків має характер взаємин між її членами. Неналежні умови сімейного життя є типовими для більшості підлітків, що належать до категорії так званих «важких».

Суттєвий вплив на формування особистості підлітка справляє характер взаємин із батьками, при цьому він лише частково зумовлений соціальним статусом родини. У процесі взаємодії між батьками та дітьми активізуються кілька відносно незалежних психологічних механізмів, через які власне і реалізується батьківський вплив на поведінку й розвиток підлітків:

а) *механізм підкріплення* – передбачає застосування батьками засобів заохочення із метою стимулювання певних форм поведінки, які, на їхню думку, є соціально прийнятними та бажаними. У межах цього механізму у свідомості дитини (підлітка) формуються певні норми та правила, які згодом інтегруються в модель соціальної поведінки;

б) *механізм ідентифікації* – полягає у наслідуванні підлітком моделей поведінки своїх батьків, орієнтації на їхні цінності, установки й стиль взаємодії. Підліток прагне уподібнитися до батьків, переймаючи їхній досвід;

в) *механізм розуміння* – знаходить свій прояв у здатності батьків усвідомлювати внутрішній світ дитини, розуміти її емоційні та когнітивні переживання, а також надавати допомогу у вирішенні особистісно значущих проблем. Це сприяє формуванню самосвідомості підлітка та розвитку його комунікативних навичок [47].

Окремо варто наголосити на важливості емоційного тону сімейних стосунків, а також типу контролю та дисципліни, які панують у родині. У психологічній науці емоційний клімат взаємин між батьками та дітьми розглядається як континуум, на одному полюсі якого знаходяться теплі, підтримувальні та довірливі стосунки, що

ґрунтуються на любові й турботі, а на іншому – холодні, дистанційовані, з переважанням суворості та покарання як основних методів виховного впливу [47].

Діти, які позбавлені емоційної підтримки та виразних проявів батьківської любові, мають значно нижчі шанси на формування адекватної самооцінки, встановлення конструктивних міжособистісних зв'язків, а також на розвиток стабільного позитивного образу власного «Я». Дослідження підлітків, молоді та дорослих із психофізіологічними, психосоматичними порушеннями, невротичними станами, труднощами у спілкуванні, когнітивній діяльності, з проявами соціальної дезадаптації, агресії чи/або девіантної поведінки засвідчують, що ці порушення значно частіше зустрічаються у тих, хто в дитинстві та в теперішньому часі зазнавав дефіциту батьківської уваги, емоційного тепла та підтримки [46].

Емоційна атмосфера в родині не існує ізольовано, а тісно пов'язана із типом батьківського контролю та обраною стратегією спілкування та підтримання дисципліни, що безпосередньо впливають на формування особистісних рис дитини. Засоби батьківського впливу можна умовно представити у вигляді континууму, на одному полюсі якого – заохочення до активності, самостійності та ініціативності дитини, а на іншому – стимулювання пасивності та залежності. Ці типи взаємин не лише визначають розподіл соціальних ролей та ієрархії у сім'ї/родині, але й зумовлюють характер внутрішньосімейної комунікації: у першому випадку вона ініціюється батьками і спрямована на дитину, у другому – навпаки, дитина змушена адаптуватися до вимог та очікувань батьків, ініціюючи цей контакт самостійно.

Слід зазначити, що батьки не завжди дотримуються єдиного стилю виховання та підтримання дисципліни у процесі виховання. Зазвичай підлітки сприймають батька як більш авторитарну фігуру порівняно з матір'ю, що зумовлює компромісний характер загального сімейного стилю взаємодії. У деяких випадках виховні підходи батьків можуть взаємодоповнюватися, сприяючи цілісному впливу на дитину, однак іноді між ними виникає суперечність, яка ускладнює виховний процес.

Найбільш сприятливі взаємини між підлітками та батьками формуються у тих сім'ях, де застосовується саме демократичний стиль виховання. Такий підхід є оптимальним для розвитку в дітей самостійності, ініціативності, активної життєвої позиції та почуття соціальної відповідальності.

Водночас «полярні» форми батьківських взаємин, незалежно від того, чи йдеться про надмірну ліберальність, чи/або авторитаризм, як правило, не дають позитивних результатів. Жорсткий, авторитарний стиль виховання часто спричиняє у підлітків почуття сильного емоційного відчуження, втрату впевненості у власній цінності та «небажаність» у родинному колі. Якщо вимоги батьків сприймаються як неаргументовані чи/або нав'язані, то це почасти може провокувати протестну поведінку, агресивні реакції, а в окремих випадках – апатію та соціальну пасивність.

Надмірна терпимість чи/або пасивність із боку батьків почасти сприймається підлітками як емоційна байдужість, що може в подальшому негативно позначатися на їхньому психоемоційному стані. У таких випадках батьки, демонструючи власну недостатню активність у вихованні, можуть стати об'єктами наслідування, формуючи у дитини (підлітка) аналогічну пасивну модель соціальної поведінки. Інші джерела соціального впливу – школа, друзі та однолітки, засоби масової комунікації – не завжди спроможні компенсувати відсутність батьківської участі, залишаючи при цьому підлітка без належної підтримки, орієнтирів і порад, необхідних для ефективної орієнтації у складному й мінливому та динамічному соціальному середовищі.

Тип виховання в родині дуже тісно корелює із загальною соціокультурною моделлю суспільних відносин. Часто батьки, несвідомо проєктуючи свої професійні труднощі та особисті фрустрації, передають їх у взаємодії зі своїми дітьми, що сприяє формуванню емоційно віддалених стосунків у сім'ї.

У психолого-педагогічній літературі активно обговорюється співвідношення впливу родини та однолітків на розвиток підлітка. Узагальнені емпіричні спостереження свідчать про те, що чим неконструктивнішими є взаємини між підлітком і дорослими, тим частіше він шукає підтримки у ровесників, стає більш

залежним від них, а спілкування із однолітками набуває автономного характеру, віддаляючись від контролю чи впливу дорослого оточення [39; 46].

Підлітки найчастіше прагнуть бачити у своїх батьках не лише вихователів, а й партнерів по спілкуванню – «особливих» друзів. Попри посилене прагнення до автономії та незалежності, у цьому віковому періоді вони особливо потребують емоційної підтримки та орієнтирів, що ґрунтуються насамперед на життєвому досвіді дорослих. У разі виникнення складних життєвих ситуацій підлітки схильні звертатися саме до близьких, дорослих, яким найбільше довіряють. Родина в цьому контексті має залишатися стабільним джерелом психологічного комфорту, безпеки й впевненості в собі для дитини (підлітка).

Внутрішня позиція підлітка щодо школи формується як комплексне ставлення до самого закладу освіти, освітнього процесу, педагогів і своїх ровесників. Сукупність цих уявлень значною мірою визначає успішність чи/або складність адаптації учня до умов шкільного середовища. Варто зазначити, що негативне сприйняття хоча б одного із компонентів може стати «пусковим» механізмом розвитку процесу дезадаптації, який у підлітковому віці почасти ускладнюється віковими психологічними кризами.

У структурі уявлень про «ідеального» педагога домінуючого значення набувають саме особистісні якості: здатність до розуміння, емоційна чуйність, емпатія. Авторитет вчителя підлітком не сприймається безумовно. Таким чином, учитель розглядається насамперед як дорослий друг і радник. Лише після цього надається особливого значення професійній компетентності – рівню знань, педагогічній майстерності та якості викладання. Третє місце в ієрархії очікувань займає здатність справедливо реалізовувати професійні функції [36].

Резюмуючи сказане вище, наголосимо, що порушення поведінки в підлітковому віці мають багатофакторну природу. У більшості випадків причини девіантної поведінки є комплексними й зумовлені взаємодією низки чинників. Зокрема, поведінкові розлади можуть бути наслідком соціальних впливів (дефіцити сімейного виховання, порушення процесів соціалізації тощо), біологічних чинників (генетичні та біохімічні, фізіологічні порушення,

особливості соматичного розвитку, наслідки черепно-мозкових травм, менінгітів, енцефалітів тощо), психічних (дисфункції психічних процесів), а також біосоціальних, які формуються на межі як медичних, так і соціокультурних детермінант.

У зв'язку із цим особливого значення набуває необхідність диференціації причин дезадаптації підлітків, що має бути враховано у процесі здійснення соціально-педагогічної підтримки та корекції в діяльності соціального педагога школи. Ефективність корекційно-виховної роботи значною мірою залежить від професійної підготовки соціального педагога, його здатності виявляти домінантні (системоутворювальні) чинники поведінки підлітка: мотиваційні установки, ціннісні орієнтації, цілі, емоційні стани та інші індивідуально-психологічні особливості.

1.3. Базові підходи до профілактики девіантної поведінки підлітків у діяльності соціального педагога

Соціальна профілактика має на меті зусилля, що спрямовані на превенцію (попередження) різних соціальних проблем. В Україні є затвердженим Державний стандарт соціальної послуги профілактики, що визначає її зміст, обсяг, умови та порядок надання [14]. Як зазначається У Стандарті, дана послуга є «....комплексом заходів, що здійснюється широким колом суб'єктів, котрі є здатними надавати соціальні послуги, спрямованими на попередження (превенцію), обмеження та локалізацію різних негативних соціальних і особистісних (поведінкових) явищ та їхніх наслідків у соціальному середовищі та зреалізовуються за допомогою багатоманітних інструментів впливу соціального, юридичного, педагогічного, психологічного характеру» [14].

Соціальна профілактика девіантної поведінки підлітків – це робота соціальних працівників/соціальних педагогів, що складається із комплексу заходів для запобігання, виявлення та подолання негативного впливу чинників, що спричиняють відхилення в поведінці підлітків.

На основі об'єкта впливу, соціальна профілактика девіантної поведінки підлітків поділяється на три види:

Рис. 1.3. Види соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків

Профілактична робота має охоплювати декілька рівнів: індивідуальний, мікросоціальний (родина, шкільне середовище) та макросоціальний (громада, державна політика). У межах індивідуального підходу важливо враховувати психологічні особливості підлітка, його потреби, інтереси, схильності, життєвий досвід. У роботі з родиною акцент робиться на формування позитивного мікроклімату, зміцнення емоційних зв'язків, покращення виховних практик. В освітньому середовищі ефективними є тренінгові заняття, інтерактивні форми навчання, соціально-психологічні тренінги, які спрямовані на розвиток комунікативної компетентності та навичок вирішення конфліктів [21].

Фахівці соціальної сфери, залежно від рівня розвитку девіантної поведінки та її наслідків, застосовують три види соціальної профілактики:

Первинна профілактика:

- Запобігання відхиленням: На цьому етапі основна мета профілактичної роботи – створити сприятливе середовище для розвитку підлітків, щоб запобігти виникненню девіантної поведінки.
- Проактивні заходи: Це комплекс заходів для адаптації, соціалізації та самореалізації підлітків, що допомагають попередити проблему ще до її появи.

Вторинна профілактика:

- Раннє виявлення та корекція: Цей вид профілактики зосереджений передовсім на виявленні початкових відхилень у поведінці підлітків, щоб не допустити їх подальшого розвитку.
- Втручання на початковому етапі: Фахівці працюють над тим, щоб зупинити формування девіантної поведінки, коли її перші ознаки вже є помітними.

Третинна профілактика:

- Попередження загострення та рецидивів: На цьому етапі робота фахівців соціальної сфери (соціальних педагогів, соціальних працівників) спрямована на тих, у кого девіантна поведінка вже сформована. Мета – запобігти переходу до більш серйозних форм і уникнути повторних випадків.
- Реабілітація та підтримка: Ця профілактика допомагає підліткам подолати наслідки девіантної поведінки, запобігти рецидивам і дотримуватися соціально прийнятних норм поведінки [28; 30; 35].

Таким чином, соціальна профілактика девіантної поведінки підлітків впроваджується на трьох послідовних і взаємопов'язаних рівнях: первинному, вторинному та третинному. Кожен із них має своє цільове спрямування та методи впливу відповідно до стадії розвитку девіацій. Первинна профілактика орієнтована на превенцію (запобігання) появи девіантної поведінки шляхом формування сприятливого соціального середовища та розвитку особистісного потенціалу підлітків. Вторинна – передбачає раннє виявлення перших ознак відхилень та оперативне втручання з метою їх корекції. Третинна профілактика

фокусується на роботі з підлітками, у яких вже сформувалися девіації, та має на меті мінімізацію її наслідків, попередження рецидивів і сприяння реінтеграції в соціум. Такий підхід забезпечує комплексне охоплення проблеми, дозволяючи не лише боротися із різними проявами девіацій, а й ефективно запобігати їх виникненню в майбутньому [30; 35; 37; 39].

Профілактика девіантної поведінки в цьому віці має носити цілісний, системний та превентивний характер. Вона передбачає не лише виявлення потенційних ризиків девіацій, а й активне формування соціально прийнятної поведінки, розвиток навичок саморегуляції, критичного мислення, відповідальності та емоційної стійкості підлітка. Наголосимо, що «...якість проведеної профілактичної роботи з даного напрямку залежить насамперед від ефективності форм і методів, що використовують суб'єкти соціально-педагогічного впливу при взаємодії із підлітками» [10, с.34].

Профілактика та корекція девіантної поведінки мають ґрунтуватися на глибокому розумінні механізмів соціалізації, ранньому виявленні факторів ризику та реалізації ефективних виховних стратегій, адаптованих до індивідуальних потреб підлітка [17].

Отже, діяльність соціального педагога в контексті профілактики девіантної поведінки підлітків є системною та багаторівневою. Вона охоплює як індивідуальну роботу з дитиною (підлітком), так і формування сприятливого соціального середовища в освітньому закладі, що є запорукою успішної соціалізації учнівської молоді та профілактики негативних проявів у поведінці.

Висновки до першого розділу

Термін «відхилення у поведінці» часто використовується як синонім до поняття «дезадаптація». З огляду на головні педагогічні завдання виховання та навчання учнів (у нашому випадку – підлітків), поведінкові відхилення школяра

можуть свідчити як про шкільну, так і про загальну соціальну дезадаптацію особистості.

Різні форми девіантної поведінки підлітків є тісно взаємопов'язаними, а отже, вияв одного виду відхилень значно підвищує ризик залучення підлітка до інших.

Соціальна профілактика девіантної поведінки підлітків є багатоаспектним і структурованим процесом, який, відповідно до об'єкта впливу, поділяється на три основні види: загальну, спеціальну та індивідуальну профілактику. Ці види не існують ізольовано, а формують комплексну систему, що дозволяє працювати з проблемою на різних рівнях. Особливу роль у системі профілактики відіграє соціальний педагог, котрий виступає посередником між підлітком, родиною, школою та соціальними інституціями. Його діяльність полягає в діагностиці ризиків девіантної поведінки, організації корекційної та виховної роботи, формуванні індивідуальних маршрутів супроводу, а також у координації взаємодії всіх учасників виховного процесу.

Особлива увага у профілактичній роботі зосереджена на групах підлітків, котрі перебувають у СЖО (складних життєвих обставинах), а відтак – мають підвищений ризик відхилень у поведінці. До таких обставин належать: проживання в неблагополучних родинах, насильство в сім'ї, низький рівень батьківської турботи, соціальне сирітство, економічна нестабільність, досвід шкільної неуспішності або соціальної ізоляції. Такі умови значно підвищують імовірність того, що підліток шукатиме підтримку в асоціальних групах або вдаватиметься до деструктивної поведінки як способу самореалізації.

Лише за умов системної та цілеспрямованої роботи, особливо щодо підлітків, які опинилися у складних життєвих обставинах, можливо забезпечити ефективне попередження девіацій та створення умов для гармонійного розвитку особистості.

РОЗДІЛ 2 .

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

2.1. Емпіричний аналіз факторів ризику та поширеності девіантної поведінки серед підлітків

Аналіз результатів анкетування серед учнів виявляє гостру проблему в системі діагностики та профілактики в освітньому середовищі, а саме: високий рівень толерантності та фактичного досвіду адиктивної поведінки серед підлітків.

Діагностичні дані свідчать про загрозливе позитивне ставлення до психоактивних речовин, що формує потенційну групу ризику для розвитку стійких форм девіантної поведінки:

- **Алкоголь:** позитивне ставлення висловлює понад дві третини опитаних підлітків (68% ЕГ та 65% КГ).
- **Тютюнопаління:** переважна більшість підлітків демонструє позитивне ставлення (83% ЕГ та 89% КГ).
- **Наркотичні речовини:** приблизно половина респондентів виявляє толерантність до їх вживання (56% ЕГ та 51% КГ).

Така ситуація закономірно призводить до того, що значна частина підлітків вже має досвід вживання згаданих речовин або характеризується сталою адиктивною поведінкою, що вимагає негайного корекційного втручання.

Акцентуємо увагу на тому, що підлітки, аналізуючи сутність девіантної поведінки, зазвичай згадували найбільш поширені форми відхилень, характерні для їхнього віку (алкоголізм, токсикоманія, куріння, крадіжки, жебракування). Однак, вони не могли чітко об'єднати ці розрізнені тенденції в єдине, загальне трактування поняття «девіантна поведінка». Окрім того, спостерігалася така тенденція: підлітки вважають поведінку девіантною лише тоді, коли є загроза бути покараним.

Таблиця 2.1.

Результати опитування

Питання		КГ				ЕГ			
		Правильно	Неправильно	Частково правильно	Труднощі з відп.	Правильно	Неправильно	Частково правильно	Труднощі з відп.
1. Наявність уявлень про сутність девіантної поведінки, форми її прояву	%	6,9	36,6	31,1	25,4	7, 9	35,8	31,8	24,5
2. Наслідки девіацій	%	24,3	20,3	28,6	26,8	23,5	20,8	25,1	30,6

Коли ми запитали підлітків, чи пов'язують вони власний стан здоров'я з девіантною поведінкою, значна частина респондентів – 19% – не змогли дати відповідь або зізналися, що ніколи не замислювалися над цим питанням.

Коли респондентів запитали: «Чи вважаєте ви проблему поведінки, що відхиляється від загальноприйнятих норм, актуальною в даний час у нашому суспільстві?» – їхні відповіді засвідчили цікавий розподіл: 9% опитаних визнали проблему актуальною, а от 91% респондентів не вважають її актуальною, аргументуючи свою позицію фразою: «В житті буває різне!».

Як бачимо, за даними результатів опитування можна відмітити досить низький рівень уявлень підлітків щодо сутності девіантної поведінки та її наслідків.

Про неефективність соціалізуючого впливу освітнього середовища та родини однозначно свідчить значний дисбаланс у пріоритетних для підлітків джерелах отримання знань про здоровий спосіб життя та потенційні ризики:

1. Референційна група однолітків: основне джерело інформації – друзі (36% ЕГ та 39% КГ). У підлітковому віці інформація від однолітків, які набувають ознак референтної групи, сприймається як пріоритетна та єдино правильна.
2. Мас-медіа: займають друге місце, часто надаючи хибну, рекламно-орієнтовану інформацію, яка формує стереотипи «легкого життя», що опосередковано сприяють девіації.
3. Педагогічний та батьківський колективи: вчителі та батьки займають найменшу позицію в інформуванні, що свідчить про системний провал у превентивній роботі та втрату їхнього авторитету як надійних джерел знань у сфері здоров'я та відповідальної поведінки.

Власне цей дисбаланс свідчить про необхідність нагальної переорієнтації профілактичної роботи в школі, посилення ролі соціального педагога та психолога, а також впровадження ефективних інтерактивних методів для підвищення довіри та авторитету дорослих у питаннях здорового способу життя. Узагальнені дані щодо ставлення підлітків до алкоголю, тютюну та наркотиків подано в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2.

Ставлення підлітків до алкоголю, тютюну та наркотиків

Запитання	ЕГ	КГ
1. Яка ваша позиція щодо вживання спиртних напоїв?		
а) негативна	68%	65%
б) позитивна	32%	35%
2. Яка ваша позиція щодо тютюнопаління?		
а) негативна	83%	89%
б) позитивна	17%	11%
3. Яка ваша позиція щодо вживання наркотичних речовин?		
а) негативна	56%	51%
б) позитивна	44%	49%
4. Чи мали Ви досвід вживання алкоголю?		
а) один раз	21%	25%
б) періодично вживаю	48%	49%

в) постійно вживаю	31%	26%
5. Чи мали Ви досвід куріння?		
а) один раз	34%	32%
б) періодично курю	31%	33%
в) постійно курю	37%	35%
6. Чи мали Ви досвід вживання наркотиків?		
а) один раз	25%	29%
б) періодично вживаю	6%	5%
в) не вживаю	69%	66%
7. Де, на вашу думку, можна отримати правдиву інформацію про тютюн, алкоголь, наркотики та їх вплив на здоров'я?		
а) з телепередач, із газет, журналів	31%	30%
б) на спеціальних заняттях у школі	8%	5%
в) від учителів	13%	16%
г) від друзів	36%	39%
д) від батьків	12%	10%

Проведене анонімне опитування серед підлітків допомогло нам об'єктивно оцінити деякі прояви ризикованої (девіантної) поведінки у шкільному середовищі. Результати свідчать, що ці проблеми існують, і про це варто говорити. Розглянемо їх більш детально, згрупувавши у декілька груп.

- **Правопорушення та конфлікти:** майже четверо з десяти опитаних (39%) зізналися, що мали досвід скоєння певних правопорушень, таких як крадіжки або бійки. Важливо також відзначити, що 15% з цих підлітків вже перебувають на обліку у кримінальній поліції підрозділів ювенальної превенції, що означає серйозну увагу з боку правоохоронних органів.
- **Алкоголь:** більше половини опитаних підлітків (54%) вже спробували алкогольні напої; кожен п'ятий підліток (21%) систематично вживає алкоголь; лише чверть підлітків (25%) заявили, що ніколи не вживали спиртного.
- **Тютюнопаління:** дві третини респондентів (63%) повідомили, що систематично вживають нікотиновмісну продукцію (включаючи традиційні та електронні сигарети/вейпи).

Ці дані показують, що, на жаль, проблеми адиктивної та протиправної поведінки є широко поширеними у підлітковому середовищі і потребують уваги та спільної роботи (рис.2.1).

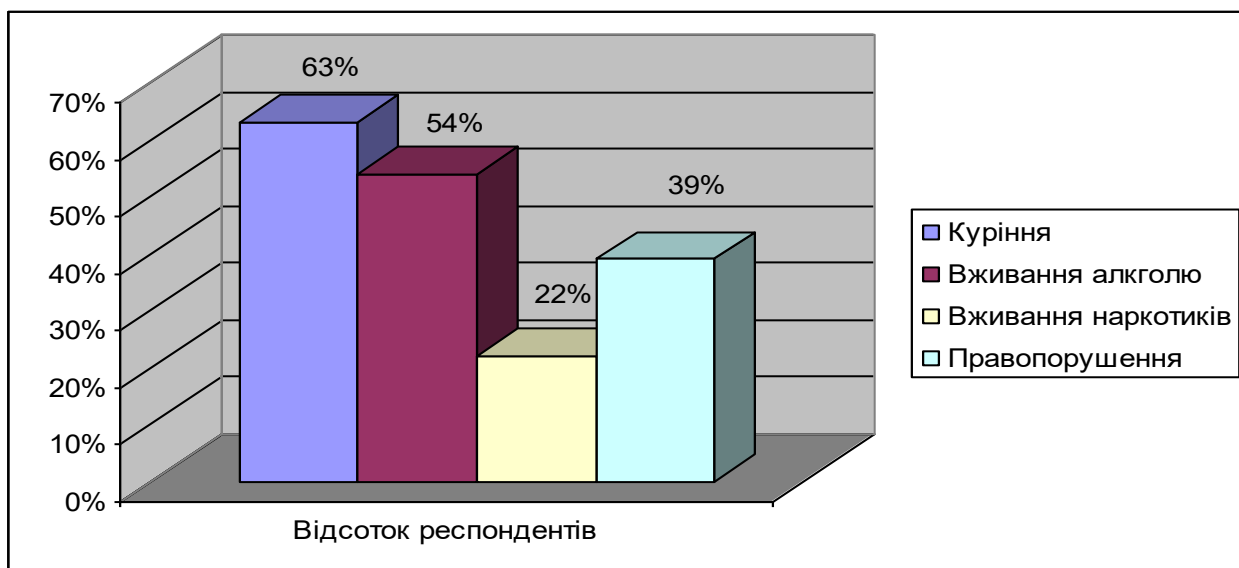

Рис.2.1. Види девіантної поведінки серед підлітків

Оскільки профілактичний напрям є найбільш значущим у соціально-педагогічній роботі школи, ми провели дослідження з метою оцінки його ефективності.

Для досягнення цієї мети було застосовано низку діагностичних методик, зокрема: анкету обізнаності у сфері ВІЛ/СНІД (дод. Б), Методику діагностики потреби у відчуттях М. Цукермана [15], Методику діагностики агресивності А. Ассінгера [45], а також анкету вивчення стану вживання учнями наркогенних речовин (додаток В).

Дослідницька вибірка охопила 86 підлітків, (43 особи увійшли до експериментальної групи – ЕГ, і 43 – до контрольної групи – КГ).

Виявлення потреби в гострих відчуттях (Методика М. Цукермана) [15].

Результати застосування Методики діагностики потреби у відчуттях М. Цукермана вказують на високий рівень схильності підлітків до ризикованої поведінки:

- Значна більшість дітей (70% в ЕГ та 64% у КГ) має високу (велику) потребу в гострих відчуттях.
- Середній рівень потреби виявлено у 26% підлітків ЕГ та 25% КГ.
- Низький рівень прагнення до нових вражень та захоплень зафіксовано у найменшій частини опитаних (9% в ЕГ та 11% у КГ) (Табл. 2.3).

Такий розподіл демонструє, що переважна більшість молоді прагне пошуку нових вражень, і саме ця гостра потреба часто стає чинником ризику, штовхаючи їх до ризикованих форм поведінки.

Таблиця 2.3.

**Порівняльна характеристика рівня потреб у гострих відчуттях
підлітків ЕГ і КГ на констатувальному етапі**

Рівень потреби підлітків у гострих відчуттях	Констатувальний етап		Різниця
	ЕГ	КГ	
Високий	70%	64%	4%
Середній	26%	25%	1%
Низький	9%	11%	2%

Застосування тесту на визначення рівня агресивності А. Ассінгера [45] виявило високий рівень поширеності агресивної поведінки серед підлітків, що вказує на складну ситуацію в їхній соціалізації.

Результати є такими: низький рівень агресивності виявлено лише у 18% опитаних; середній рівень агресивності спостерігається у 33% підлітків експериментальної групи (ЕГ) та 35% контрольної групи (КГ); високий рівень агресивної поведінки зафіксовано майже у половини опитаних: 49% в ЕГ та 47% в КГ.

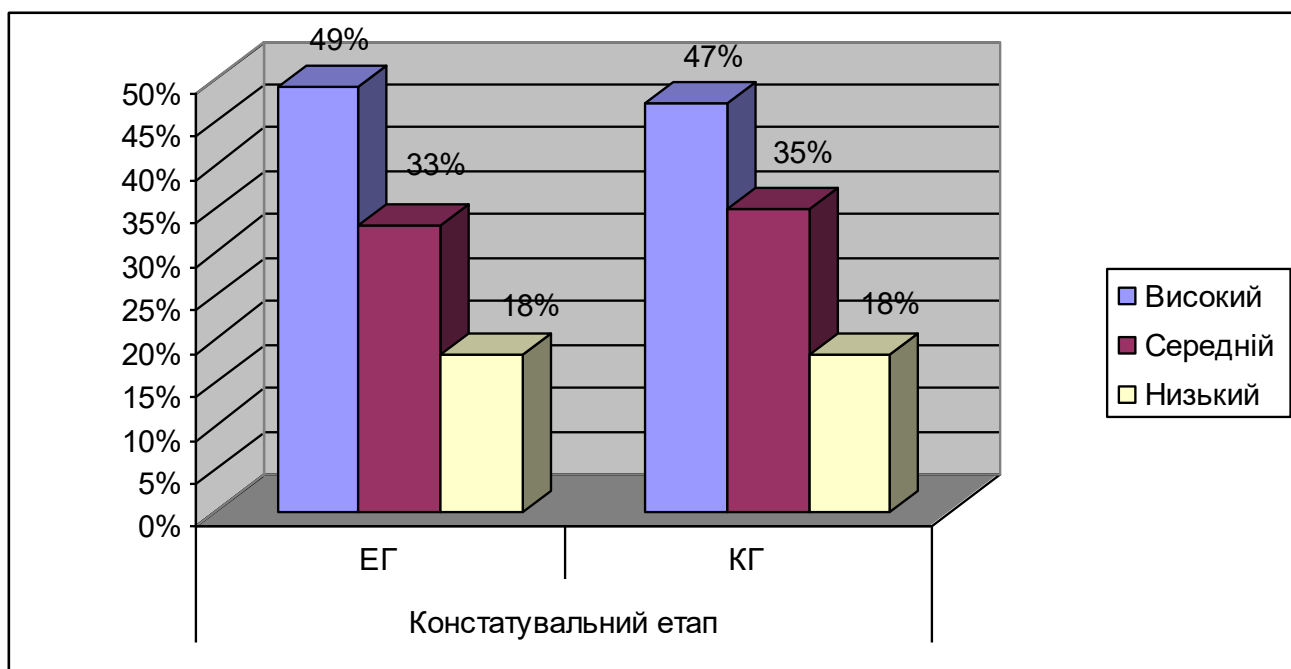

Рис.2.2. Рівень агресивності підлітків

Ці дані (див. Рис. 2.2) свідчать про критично високу частку підлітків із вираженими агресивними проявами, які є серйозним чинником ризику для формування девіантної поведінки та ускладнюють процеси соціальної адаптації.

Незважаючи на достатню актуалізацію проблеми ВІЛ/СНІД у суспільстві, результати дослідження показали, що серед підлітків все ще залишаються поширеними хибні уявлення про цю хворобу. Це, у свою чергу, породжує необхідність не лише підвищення рівня знань, але й формування толерантного ставлення до ЛЖВ (Людей, які живуть з ВІЛ).

Про досить низький рівень обізнаності у цій сфері свідчить той факт, що менше половини опитаних респондентів (лише 39% в ЕГ та 37% в КГ) змогли правильно дати визначення абревіатурі ВІЛ (Вірус імунodefіциту людини) (Рис. 2.3).

Така ситуація підкреслює критичний розрив між інформаційним насиченням суспільства та фактичним рівнем знань серед цільової аудиторії підлітків.

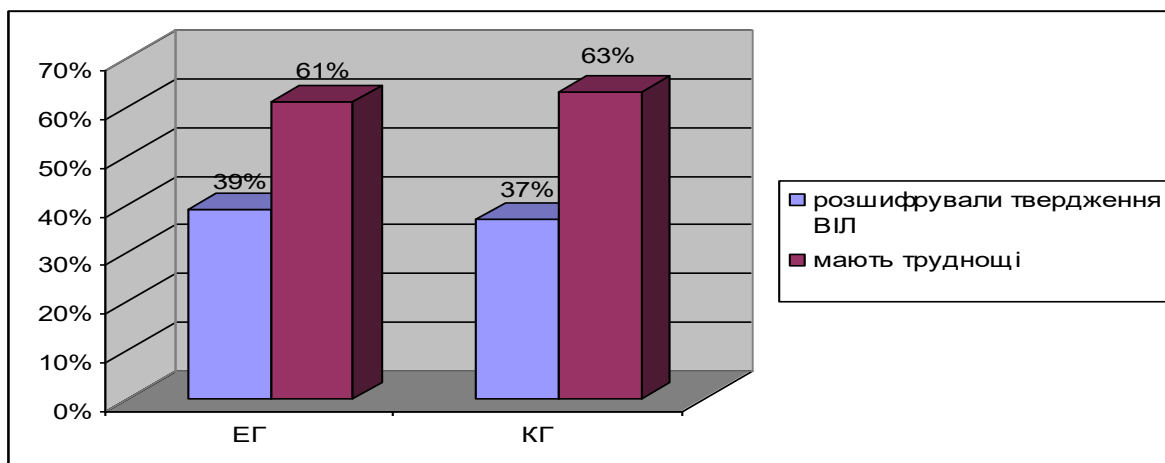

Рис. 2.3. Розшифрування абрєвіатури ЕГ та КГ

Аналіз самооцінки обізнаності респондентів у сфері ВІЛ-сервісу свідчить про певну самовпевненість підлітків щодо рівня своїх знань. Так, більше половини опитаних (64% ЕГ та 59% КГ) вважають свої знання достатніми. Водночас, лише мала частина підлітків (18% ЕГ та 19% КГ) висловила бажання їх удосконалювати.

Цей розрив між високою самооцінкою та низьким прагненням до навчання ускладнює профілактичну роботу, оскільки підлітки можуть ігнорувати просвітницькі заходи.

Питання шляхів передачі ВІЛ залишається досить проблемним у підлітковому середовищі. Наявність хибних уявлень, незважаючи на декларативну «достатність» знань, підтверджується відповідями на хибні твердження, представленими на діаграмі (Рис. 2.4). Це вказує на те, що якість знань є низькою, і це вимагає корекції.

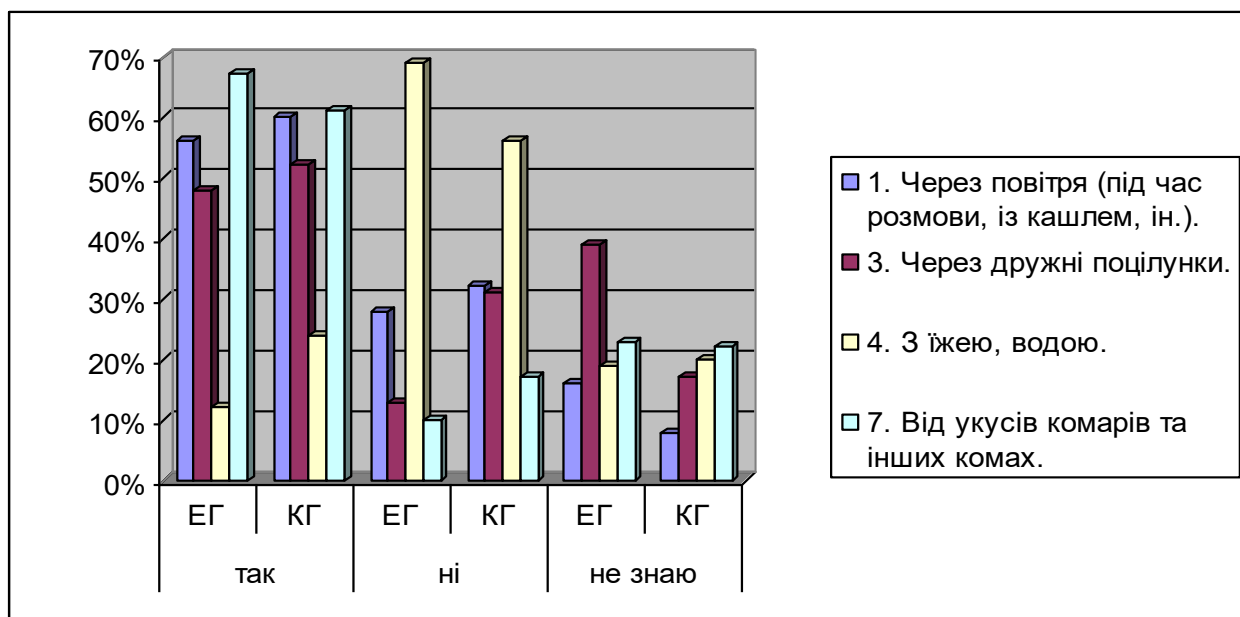

Рис 2.4. Відповіді респондентів на блок питань «Шляхи передачі ВІЛ/СНІД»

Ситуація з обізнаністю щодо правових наслідків є дещо кращою. Майже три чверті опитаних підлітків (72% ЕГ та 74% КГ) знають, що за навмисне інфікування іншої особи вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ) настає кримінальна відповідальність.

При аналізі пріоритетних шляхів уникнення зараження ВІЛ/СНІД серед підлітків виявлено низку відповідей, які поєднують правильні знання з виразною стигматизацією. Так, щодо уникання інтимних стосунків, то досить високий відсоток підлітків (79% ЕГ та 63% КГ) вважає утримання від інтимних стосунків пріоритетним методом профілактики, що свідчить про розуміння основного шляху передачі. Щодо використання стерильних шприців, то більшість опитаних (81% ЕГ та 77% КГ) правильно визначили необхідність використання тільки стерильних шприців для ін'єкцій, що є критично важливим для профілактики парентерального шляху передачі. Однак, щодо стигматизації, то значна частина респондентів (69% ЕГ та 65% КГ) помилково назвала пріоритетним шляхом уникнення зараження «Не дружити з людьми, інфікованими ВІЛ та хворими на СНІД». Ця відповідь указує на потребу формування толерантності та корекції хибних уявлень про шляхи побутової передачі вірусу.

Для оцінки загального рівня факторів ризику та поширеності девіантної поведінки серед підлітків (ЕГ та КГ) нами був використаний рівневий підхід. Для цього були виділені три рівні: високий, середній та низький.

Діагностика здійснювалася на основі середньорозрахункових показників оцінок членів експертної ради. У нашому дослідженні експертами стали вчителі-предметники, класні керівники та соціальні педагоги. Кожен респондент (підліток) при обстеженні одержував по п'ятнадцять оцінок, що виставляв кожний із трьох експертів на окремому бланку, середнє арифметичне яких обчислювалося за формулою:

$$K = (Z1 + Z2 + + Zn) : 45y$$

де: K – коефіцієнт знань про девіацію та її наслідки;

Zx – сума балів за усіма показниками, що була проставлена одним експертом;

$x = 1, 2,n$ – порядковий номер експерта;

y – кількісний склад експертів, що брали участь в оцінюванні показників;

45 – максимально можливий бал, що був отриманий при оцінюванні за сумою усіх цих показників.

Оцінка виставлялася у балах відповідно до визначених параметрів такої шкали: бал «3» – факт постійної фіксації визначеного показника у соціальній поведінці підлітка означає, що виявлене відхилення є стабільним та систематично повторюваним, а не поодиноким чи випадковим проявом.; «2» – прояв цього показника є випадковим або нерегулярним. «1» – прояви цього показника є надзвичайно рідкісними і мають майже інтуїтивний (несвідомий) характер.; бал «0» – цей показник абсолютно не проявляється у поведінці. З урахуванням сказаного вище, розподіл рівнів факторів ризику та поширеності девіантної поведінки серед підлітків здійснювався у таких межах:

- від 1,0 до 0,71 балів – високий;
- від 0,70 до 0,50 балів – середній;
- від 0,49 і нижче – низький.

У таблиці представлені дані експерименту по виявленню факторів ризику та поширеності девіантної поведінки серед підлітків.

Таблиця 2.4.

Результати діагностики

№ з/п	Рівні		ЕГ	КГ
1.	Високий	%	12	19
2.	Середній	%	15,7	26,9
3.	Низький	%	72,3	54,1

Здійснений емпіричний аналіз факторів ризику та поширеності девіантної поведінки серед підлітків (ЕГ та КГ) на констатувальному етапі дозволив виявити низку таких критичних проблем: високий рівень схильності до ризику; поширеність адиктивної поведінки; критичний дисбаланс джерел інформації; прогалини в обізнаності та стигматизація.

Виявлені прогалини та критичні фактори ризику (потреба в гострих відчуттях, агресія, адиктивний досвід, дисбаланс інформування) зумовлюють необхідність переходу від констатації проблеми до розроблення відповідних практичних механізмів її вирішення.

Здійснений нами аналіз особливостей профілактичної роботи в освітніх закладах дозволив виокремити такі основні напрями (табл.2.5.).

Таблиця 2.5.

Заходи та профілактичні напрями

Профілактичний напрям	Захід
профілактика тютюнопаління	• Тренінги стійкості до негативного соціального впливу. • Обговорення тем: «Міфи та правда про електронні сигарети», «Естетика чи залежність: що обирає молодь?», «Економічні та соціальні наслідки куріння». • Вейпінг: небезпеки, про які мовчать
профілактика алкоголізму	Лекторії та просвітницькі години «Міфи та реальність про алкоголь»
профілактика наркоманії	Інтерактивні лекції та семінари

	Зустрічі з фахівцями (лікарями-наркологами, співробітниками кіберполіції (щодо продажу через інтернет-канали) та, Зустрічі з колишніми залежними (у супроводі психолога) для обміну досвідом. Залучення до волонтерської та суспільно корисної діяльності
профілактика правопорушень	Зустрічі з представниками правоохоронних органів Тренінги емпатії та соціальної відповідальності Тренінги управління гнівом та агресією
профілактика інтернет-залежності	Лекції та семінари «Цифрова гігієна» Тренінги медіаграмотності Індивідуальне консультування
профілактика булінгу	Антибулінгові уроки та класні години Батьківські збори та лекції Розробка та впровадження антибулінгової політики

Таким чином, проведений кількісний та якісний аналіз даних дозволяє стверджувати, що лише незначна частина підлітків мають високий рівень поінформованості підлітків про сутність та наслідки девіантної поведінки, що й зумовлює актуальність піднятої проблеми та розробки програми профілактики девіантної поведінки підлітків.

Саме тому, наступні параграфи нашої магістерської роботи будуть присвячені теоретичному та практичному обґрунтуванню системної профілактичної діяльності соціального педагога.

2.2. Організаційно-методичні основи профілактики девіантної поведінки підлітків у діяльності соціального педагога

Найпоширенішим і найефективнішим засобом боротьби з девіантною поведінкою є соціальна профілактика. Вона спрямована не просто на заборону небезпечних дій, а на їх переорієнтацію в суспільно корисні форми соціальної взаємодії. Здійснений теоретичний аналіз чинників, що зумовлюють виникнення та розвиток девіантної поведінки серед підлітків, дозволили сформулювати цілісне бачення змісту, форм та методів профілактичної роботи соціального

педагога в умовах освітнього закладу. Дослідження сучасних підходів до організації соціально-профілактичної діяльності, а також вивчення передового досвіду у цій сфері стали підґрунтям для розробки структурної моделі профілактики девіантної поведінки підлітків.

Ми також підтримуємо думку, що профілактика девіантної поведінки є системою загальних і спеціальних заходів, які реалізуються на різних рівнях: державному, суспільному, економічному, правовому, медичному, соціально-психологічному та педагогічному. Успіх профілактичної роботи залежить від її комплексного підходу, послідовності та своєчасності [48].

Суспільство покладає значну відповідальність на різні соціальні інститути – економічні, політичні, освітні, культурні, сімейні, релігійні – оскільки саме вони виконують функції соціального контролю поведінки людей у різних сферах життя, зокрема у питаннях, пов'язаних із девіантною поведінкою. Проведення профілактичних заходів на державному рівні передбачає впровадження економічних, соціокультурних і правових механізмів.

На нашу думку, основними напрямками профілактики девіантної поведінки підлітків мають бути: робота із сім'єю, створення освітнього середовища, що запобігає девіаціям, а також і правове виховання.

Ефективна діяльність соціального педагога в закладі загальної середньої освіти потребує міжвідомчої взаємодії та координації з органами ювенальної превенції, службами у справах дітей, центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, а також з педагогічним колективом школи. Такий міждисциплінарний підхід забезпечує комплексне охоплення факторів ризику, що впливають на поведінку підлітків.

У рамках реалізації профілактичної роботи соціальний педагог має здійснювати:

- *анкетування учнів* із метою виявлення схильності до девіантних проявів та шкідливих звичок;

- *моніторинг відвідуваності уроків (занять)* із подальшим ґрунтовним аналізом причин пропусків з метою виявлення ризиків соціального відчуження чи/або «початкових» форм асоціальної поведінки;

- *організацію правопросвітницьких заходів* (тренінгів, інтерактивних бесід тощо) із залученням фахівців у сфері права, медицини, психології та ін.;

- *вивчення соціально-побутових умов життя учнів*, спрямоване на своєчасне виявлення факторів неблагополуччя, що можуть сприяти формуванню девіантних тенденцій;

- *аналіз рівня залученості учнів до позаурочної діяльності*, що сприяє формуванню позитивного соціального досвіду, розвитку інтересів і навичок конструктивної поведінки;

- *проведення соціальних рейдів* спільно із представниками батьківського комітету, педагогами та соціальними працівниками з метою діагностики умов виховання в сім'ях, що належать до групи ризику чи/або перебувають в складних життєвих обставинах (СЖО).

У рамках реалізації профілактичної роботи соціальний педагог, окрім вже визначених діагностичних та інформаційних заходів, має здійснювати низку корекційно-розвивальних та інтеграційних функцій, спрямованих на роботу з групами ризику та соціальним середовищем:

1. *Корекційно-розвивальна та тренінгова робота.* Цей напрям передбачає формування життєвих навичок та внутрішнього опору девіації, що є відповіддю на виявлені високі показники потреби у гострих відчуттях та агресивності.

2. *Створення безпечного та підтримувального середовища.* Цей напрям передбачає створення в школі антибулінгової культури та системи підтримки.

3. *Міжвідомча та сімейна взаємодія.* Цей напрям посилює вплив сім'ї та зовнішніх інституцій, компенсуючи системний провал у соціалізуючому впливі дорослих.

Гарасимів Т.З. [8], аналізуючи правовий механізм профілактики девіантної поведінки неповнолітніх, пропонує запровадити комплексний міждисциплінарний підхід, який передбачає об'єднання зусиль і залучення до

превентивної та корекційної роботи широкого кола суб'єктів: правова сфера: (правники та правоохоронні органи); соціально-педагогічна сфера (педагоги та соціальні педагоги); психологічна сфера (практичні психологи); громадська сфера (громадські організації); первинна ланка соціалізації (сім'я (родина)).

Погоджуємося, що такий інтегрований комплекс правових, педагогічних і соціально-психологічних заходів забезпечить синергетичний ефект у профілактиці та подоланні девіацій.

Основна мета профілактики – формування здорового, як фізично, так і духовно, майбутнього покоління. Дотримання певної схеми роботи над подоланням проблеми дозволить, на нашу думку, підвищити якість організації профілактичної роботи (Рис. 2.5. Здійснення профілактичних заходів для нейтралізації проблеми).

Форми поведінки, які сприяють конструктивному задоволенню потреб і допомагають уникати проблемних ситуацій без нанесення шкоди.	Уявлення про девіантну поведінку та додаткові знання, необхідні для запобігання соціальним проблемам і формування безпечних моделей поведінки.	Емоційне сприйняття девіантної поведінки, що стимулює прагнення уникати її та вибирати конструктивніші варіанти поведінкових реакцій.	Комплекс умінь, навичок, звичок і поведінкових стереотипів, які забезпечують запобігання проблемним ситуаціям та ефективний вихід з них.
---	--	---	--

ВИЗНАЧИТИ

Сукупність знань, умінь і навичок, що визначають соціально прийнятну поведінку.	Зміст і форми діяльності, спрямовані на переосмислення старих поглядів і створення адекватних уявлень.	Інформаційні ресурси й активності, що сприяють корекції світогляду та формуванню потрібних уявлень.	Інформація та досвід, які допомагають переосмислити існуючі поведінкові шаблони та виробити нові.
---	--	---	---

О Б Р А Т И

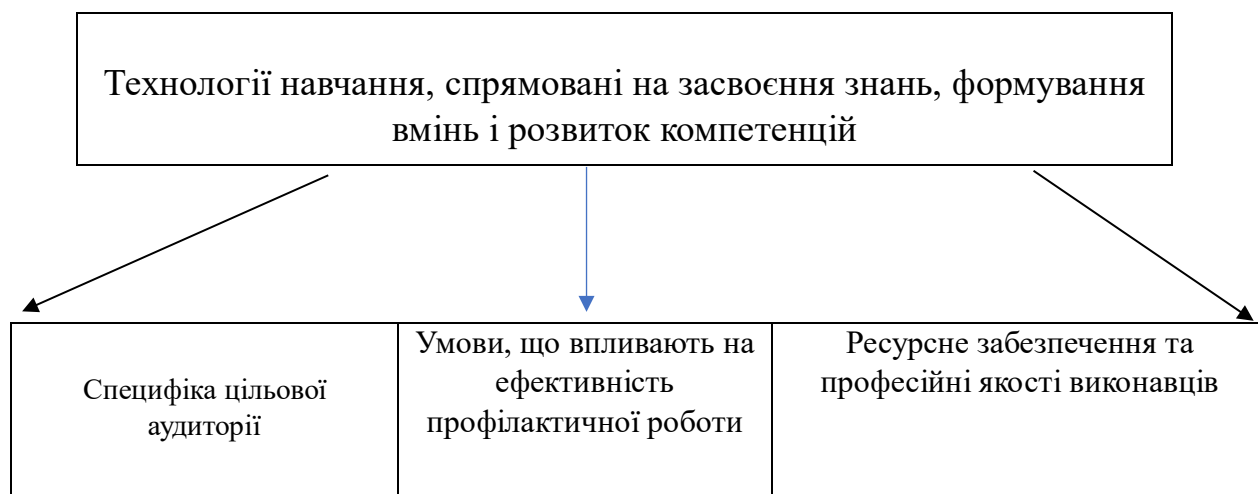

Рис. 2.5. Здійснення профілактичних заходів для нейтралізації проблеми

Профілактика девіантної поведінки є важливою функцією і невід’ємною складовою щоденної діяльності всіх соціальних організацій і установ, зокрема й освітніх. Таким чином, соціальний педагог виконує визначальну роль в системі первинної профілактики девіантної поведінки, виступаючи посередником поміж учнем, сім’єю, школою та різними соціальними інститутами.

Ефективність профілактичної роботи шкільного соціального педагога багато в чому залежить від того, наскільки повно при визначенні змісту, форм і методів роботи бралися до уваги всі чинники, що призводять до виникнення проблем.

Життя та діяльність сучасних підлітків відбуваються в умовах складної міжособистісної взаємодії як у формальних, так і в не формальних групах. Неповнолітні є членами навчальних, громадських та інших організацій, але водночас почасти належать до асоціальних груп, чия антигромадська діяльність залишається прихованою. Загалом, підлітки, вчителі, представники громадськості та інші учасники суспільного життя взаємодіють у складних і багатогранних стосунках. Саме ця специфіка взаємозв’язку і є однією із визначальних характеристик діяльності, взаємовідносин і спілкування підлітків [1].

Для аналіз чинників формування девіантної поведінки підлітків ми використати класифікацію чинників, наведену в таблиці 2.6.

Таблиця 2.6

Чинники соціальної проблеми

		Об'єктивні	Суб'єктивні
соціальні умови	макросоціальні	Природні та соціальні умови, явища і процеси, які сприяють виникненню або загостренню проблеми: природні фактори, економічний стан, законодавча база, суспільна мораль, соціальна інфраструктура тощо.	Ставлення, дії або бездіяльність окремих осіб, які сприяють поширенню проблеми в девіантної поведінки підлітків у суспільстві.
	мікросоціальні	Характерні риси мікросередовища або малої групи, які спричиняють появу проблеми чи/або її загострення: соціальний статус, матеріальний стан, особливості трудового або учнівського колективу, а також неформальних груп.	Ставлення, дії або бездіяльність окремих осіб із безпосереднього соціального оточення носія проблеми, які сприяють виникненню або загостренню проблеми: уявлення, погляди, позиція та поведінка батьків, друзів, однокласників, представників неформального середовища.
особистість		Індивідуальні особливості носія проблеми, які не залежать від його свідомого вибору і спричиняють виникнення або загострення проблеми: стан здоров'я, функціональні можливості, темперамент, рівень інтелекту, емоційно-вольова сфера, рівень обізнаності.	Ставлення, дії або бездіяльність носія проблеми, які сприяють її виникненню або загостренню: погляди, переконання, мотивація, звички, поведінкові стереотипи, спрямованість інтересів та ціннісні орієнтації.

Отже, у своїй роботі соціальний педагог загальноосвітньої школи повинен першою чергою спрямовувати свою увагу на соціальне середовище, в якому виникає проблема (формування девіантної поведінки підлітків).

На основі аналізу соціальних та особистісних чинників девіантної поведінки підлітків визначаються завдання соціально-педагогічної профілактики

1. Дослідити причини і чинники формування девіантної поведінки підлітків.

2. Запобігти шкідливому впливу соціального середовища, яке викликає проблеми чи/або знижує адаптаційні можливості підлітка.

3. Розширити можливості для задоволення інтересів та потреб, подолання проблем, змістовного дозвілля (підвищити рівень соціальних ресурсів).

4. Зменшити вплив особистісних причин, що сприяють виникненню чи загостренню проблем і заважають їх розв'язанню.

5. Зміцнити особистісні ресурси та підвищити здатність адекватно реагувати на появу чи/або загострення проблем і долати їх.

6. Забезпечувати співпрацю суб'єктів, залучених до вирішення проблеми, та керувати діяльністю, спрямованою на її профілактику і розв'язання.

На основі визначених завдань обираються форми та методи профілактичної роботи, які соціальний педагог має застосовувати як на індивідуальному, так і на мікро- та макросоціальному рівнях.

Пропонуємо дотримуватися наступних напрямів профілактики девіантної поведінки підлітків в умовах загальноосвітньої школи.

1. Дослідження, діагностика та моніторинг проблеми включають вивчення першопричин виникнення, поточного стану розвитку девіантної поведінки та факторів, що впливають на її формування. Цей напрям роботи передбачає проведення соціологічних досліджень, анкетування, групових і індивідуальних інтерв'ю, застосування методів психодіагностики та інших відповідних методик.

2. Попередження негативного впливу об'єктивних чинників полягає у впливі на об'єктивні причини та фактори формування девіантної поведінки підлітків шляхом їх усунення, нейтралізації, запобігання або компенсації наслідків. У роботі соціального педагога загальноосвітньої школи цей напрям включає за потреби надання волонтерської допомоги, організацію змістовного дозвілля, створення груп взаємодопомоги, контроль успішності та відвідуваності, а також консультування.

3. Запобігання поширенню негативних цінностей і моделей поведінки, а також захист від шкідливого впливу оточуючих.

Реалізація цього напрямку роботи передбачає патронаж соціальним педагогом сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах або належать до груп ризику, соціально-педагогічний вплив на підліткові групи та неформальні організації, до складу яких входять школярі, а також організацію груп взаємодопомоги і взаємоконтролю та надання консультацій.

4. Розширення ресурсів соціального середовища шляхом створення умов для подолання проблеми та факторів, що її спричиняють, впровадження альтернативних способів життя і забезпечення повноцінного задоволення пізнавальних потреб.

Реалізація цього напрямку роботи включає організацію співпраці шкільного соціального педагога з центрами соціальних служб, відділами у справах дітей, сім'ї та молоді, представниками поліції, соціальними педагогами інших шкіл міста чи/або району, а також ЗМІ (засобами масової інформації).

На цьому етапі соціальний педагог школи повинен активно сприяти залученню учнів підліткового віку до позанавчальної діяльності як у межах школи, так і за її межами.

5. Основні завдання роботи полягають у формуванні у підлітків правильного розуміння небезпечних наслідків девіантної поведінки; розвитку усвідомленого ставлення до оцінок, суджень та думок інших людей (суспільної думки); розвитку та закріпленні позитивних соціальних цінностей.

Цей напрям профілактичної роботи включає діяльність соціального педагога, спрямовану на формування у підлітків усвідомленого перегляду освітніх програм, які ілюструють наслідки девіантної поведінки; застосування мистецьких засобів для терапевтичного впливу на особистість учня; проведення лекцій, бесід, кіно- та відеолекторіїв, ділових і розвивальних ігор, проведення театралізованих свят, конкурсів на кращого знавця соціальних норм і правил поведінки, акцій, тренінгів; а також залучення підлітків до волонтерської діяльності.

6. Виявлення та корекція особистісних рис, які зменшують адаптивні можливості школяра: профілактика розвитку, нейтралізація та корекція негативних впливів на особистість.

На цьому етапі соціальний педагог повинен брати участь у реалізації соціальних програм, а також у теле- та радіопередачах. Важливо проводити тренінги, змагання, ділові та розвивальні ігри, соціальне навчання та залучати підлітків до соціально позитивної діяльності. Соціальний педагог має впливати на особистість через формування суспільної думки.

7. Організація та координація профілактичної роботи.

Цей напрям професійної діяльності вимагає від соціального педагога активної участі у координаційних заходах, зокрема у «круглих столах», конференціях та семінарах, присвячених питанням профілактики девіантної поведінки підлітків. Особливо актуальною залишається проблема практичної реалізації (впровадження) розроблених профілактичних програм безпосередньо у шкільному середовищі.

Зазначимо, що при організації профілактичної роботи варто враховувати наступні етапи зміни у поведінці підлітків:

Таблиця 2.7

Етапи зміни у поведінці підлітків

Етапи зміни поведінки	Дії соціального педагога
Підліток не замислюється над тим, що звична поведінка може бути девіантною	Звернути увагу на те, яких ризиків зазнає підліток, який веде такий спосіб життя
Підліток починає замислюватися над наслідками своїх вчинків	Надати чітку та конкретну інформацію про ступінь ризику, допомоги, проаналізувати всі «за» та «проти» щодо зміни соціальної поведінки
Підліток налаштований на зміни у своїй поведінці.	Навчити новим поведінковим навичкам і техніці самоконтролю, підтримувати та заохочувати досягнення, сприяти зміні звичного оточення, а також навчити уникати ризикованих ситуацій.
Підліток докладает зусиль для зміни своєї поведінки	Створити систему підтримки з боку оточення (батьків, ровесників тощо) та фахівців, сприяти формуванню впевненості у досягненні позитивних результатів.

У підлітка сформовані навички соціально прийнятної поведінки	Формувати у підлітка позитивне ставлення до власних успіхів.
--	--

Слід підкреслити, що провідним напрямом профілактичної діяльності соціального педагога має бути розвиток соціальної компетентності – здатності дотримуватись загальноприйнятих норм і правил, а також ефективно розв’язувати вирішувати проблеми повсякденного життя. Тому в ході профілактичної роботи особливу увагу варто приділяти формуванню таких ключових життєвих навичок:

- *емоційно-вольових* – самоконтролю, зміцнення волі та характеру;
- *інтелектуальних* – самоусвідомлення та самооцінки, уміння аналізувати проблеми і приймати виважені рішення, розвитку критичного й творчого мислення, усвідомлення життєвих цінностей;
- *соціальних* – впевненої та гідної поведінки, конструктивного спілкування, уміння протистояти негативному впливу соціального оточення й конструктивно вирішувати конфлікти.

Соціальний педагог у своїй діяльності повинен ефективно поєднувати індивідуальні, групові та масові форми профілактичної роботи.

Прикладами форм організації індивідуальної профілактичної роботи соціальним педагогом можуть бути такі: консультування, інтерв’ю, опитування, години спілкування, допомога у підготовці до конкурсів (творчих робіт, тематичних листівок, повідомлень у соціальних мережах тощо), виховні та роз’яснювальні бесіди, залучення до різних форм активного дозвілля та ін. [7].

Ефективність групової профілактичної роботи соціального педагога, на наше глибоке переконання, залежатиме також і від дотримання шкільним соціальним педагогом таких правил:

1. У процесі підбору учасників слід передбачити оптимальну кількість осіб у групі, врахувати психофізіологічні особливості підлітків, їхній освітній рівень, індивідуальні життєві обставини, пізнавальні можливості та соціальний статус.
2. Соціальний педагог має дотримуватися принципу доступності інформації, використовувати інтерактивні методи, за яких підліток

виступає не лише об'єктом, але й суб'єктом виховання, стимулювати та заохочувати підлітків до активної позитивної соціальної діяльності, а також, за можливості, застосовувати індивідуальний підхід у профілактичній роботі.

3. Під час організації групових занять соціальний педагог повинен забезпечувати систематичність і послідовність у викладенні навчального матеріалу.
4. Соціальному педагогу слід організовувати зустрічі зі спеціалістами, які мають досвід роботи з підлітками, схильними до різних форм прояву девіантної поведінки.
5. Варто уникати навішування ярликів, особливо під час обговорення досить чутливих тем. Замість наказових фраз типу «не треба», «це погано», «змінісь», доцільніше використовувати формулювання, що сприяють усвідомленню та саморефлексії дитини: «я пропоную тобі..», «спробуй...», «подумай про це...».
6. Пам'ятати, що основним принципом соціально-педагогічної профілактики є принцип конструктивного втручання та розвитку.

Серед форм групової профілактичної роботи з учнями можна виділити: гуртки, факультативи, створення тематичних плакатів, проведення правових тренінгів, медіацій, дискусій, диспутів, вікторин, інтелектуальних ігор (брейн-ринги, КВК), спортивні ігри та змагання, усні журнали, екскурсії, зустрічі з представниками влади, ЗМІ тощо.

Доцільним є також і залучення батьків до виховного процесу в умовах загальноосвітньої школи. Соціальному педагогу доцільно організовувати зустрічі батьків із представниками правоохоронних органів (наприклад, на тему «Закон і відповідальність»), а також проводити батьківські всеобучі з правової освіти.

Зазначимо, що профілактика девіантної поведінки підлітків у школі також передбачає роботу з учнями, які вже скоїли правопорушення, з метою попередження рецидивів, а також урегулювання конфліктних ситуацій в учнівському (зокрема – підлітковому) середовищі.

У межах професійної діяльності соціального педагога, спрямованої на попередження девіантної поведінки підлітків, доцільно проводити такі заходи: кіно- та відеолекторії, акції, цільові програми «Діалог» та «Здоровий спосіб життя», курси «Корисні звички», «Місячник права», лекторії Центрів соціальних служб, зустрічі зі спеціалістами наркологічних диспансерів тощо.

Вважаємо за необхідне проводити також спільні наради із учителями. Доцільним є обговорення передового вітчизняного та зарубіжного педагогічного досвіду профілактики девіантної поведінки підлітків, а також організація батьківського всеобучу.

Зупинимось на характеристиці окремих видів профілактичної роботи в умовах загальноосвітніх шкіл № 3, № 8 м. Самбір.

З метою підвищення якості процесу профілактики девіантної поведінки підлітків налагоджено тісні зв'язки з Самбірською міською публічною бібліотекою, укладено договір про співпрацю, згідно з яким бібліотека проводить заходи в галузі культурно-масової та виховної роботи для соціально-психологічної підтримки неповнолітніх.

Низку заходів проведено у Самбірському міському будинку учнівської творчості спільно з громадськими організаціями та міським Центром соціальних служб. Проведено заняття у «Школі для батьків», правові тренінги із підлітками на тему «Профілактика соціально-психологічних проблем».

Також проведено конкурс малюнку «Корисні звички» серед учнів загальноосвітніх шкіл. Членами журі були представники Самбірського міського будинку учнівської творчості.

У школах впродовж 2023-2024 н.р. проводились зустрічі з працівниками правоохоронних органів, присвячені питанням кримінальної відповідальності за придбання та розповсюдження наркотиків, крадіжку особистих речей тощо. Під час цих заходів учні (підлітки) активно ставили різноманітні запитання, а зустрічі отримали своє жваве продовження у формі дискусій і бліц-вікторин на правову тематику.

Зазначимо, що з метою попередження девіантної поведінки в підлітковому середовищі шкільними соціальними педагогами проводиться систематична робота, спрямована на підвищення правосвідомості.

Таким чином, ефективне поєднання різноманітних форм роботи, освоєння інтерактивних методів соціально-педагогічної діяльності та вміння застосовувати їх з урахуванням особливостей різних категорій підлітків є важливим ресурсом для підвищення результативності профілактичної роботи соціального педагога. Це сприяє формуванню правової свідомості підлітків, а також загальному зміцненню морально-психологічного клімату в соціальному середовищі.

2.3. Результати дослідницько-експериментальної роботи

Суть нашого дослідно-експериментального дослідження полягала у кількісному та якісному аналізі ефективності пропонованих форм і методів роботи соціального педагога щодо профілактики девіантної поведінки підлітків. Для цього ми використовували комплекс методів, включаючи: пряме й опосередковане педагогічне спостереження за учасниками навчального процесу; аналіз характеристик (від педагогів, соціальних педагогів тощо). самохарактеристики самих підлітків (їхня власна оцінка та рефлексія).

Таблиця 2.8.

Результати експерименту

№з/п	Рівні	Кількість підлітків у (%)	
		Експериментальна група	Контрольна група
1	Високий	28,3	14,4
2	Середній	47,8	42,8
3	Низький	23,9	42,8

Кінцева діагностика засвідчила високий рівень зацікавленості підлітків у здобутті нових знань та навичок, а також суттєве підвищення їхньої поінформованості щодо питань, пов'язаних із наслідками девіантної поведінки.

Зокрема, учні підліткового віку продемонстрували краще розуміння:

- Масштабів та тенденцій поширення різних видів залежності (наркоманія, алкоголізм, токсикоманія) у підлітковому середовищі.
- Спрямованості та методів профілактичної роботи соціального педагога, що проводиться.
- Важливості здоров'я та шляхів здорового способу життя як загальної та ефективної альтернативи девіантній поведінці.

Обговорення питань щодо безпеки в Інтернеті та адиктивної поведінки в соціальних мережах органічно вписувалося та доповнювало такі форми профілактичної роботи соціального педагога, як кіно- та відеолекторії, акції, цільові програми та курси. Соціальний педагог використовував відеоматеріали на тему кіберзалежності для ілюстрації того, як «нескінченні ігри» впливають на свідомість.

Обговорення булінгу, хейтингу та захисту персональних даних інтегрувався у правовий та поведінковий аспекти профілактики.

Обговорення «Чи знають ваші батьки, чим саме ви займаєтесь поза школою?» виявило проблему недостатнього батьківського контролю та діалогу.

Позитивним виявився також той факт, що кількість підлітків, котрі виявили зацікавленість темами, пов'язаними із формуванням правосвідомості зросла на 32 %.

Критерієм ефективності пропонованих профілактичних заходів можна вважати сприйняття власного здоров'я як найвищої соціальної цінності (95 % учасників).

Отже, профілактична робота соціального педагога є вкрай важливою у роботі з підлітками.

Цьому сприятиме, на наше глибоке переконання, діяльність Центру профілактики девіантної поведінки підлітків.

2.4. Діяльність шкільного Центру профілактики девіантної поведінки підлітків

У діяльності соціального педагога в загальноосвітньому навчальному закладі важливу роль відіграє тісна взаємодія та скоординованість дій між усіма учасниками освітнього процесу як у межах школи, так і за її межами. З метою підвищення ефективності соціально-профілактичної роботи з попередження різних форм прояву девіантної поведінки, а також для забезпечення її послідовності й системності, спільно з адміністрацією освітнього закладу нами було розроблено та погоджено план роботи шкільного центру профілактики.

Основна мета та завдання Центру профілактики девіантної поведінки підлітків.

Мета: створення системної профілактичної, освітньо-виховної та соціально-психологічної роботи, спрямованої на попередження, виявлення та корекцію девіантної (соціально неприйнятної) поведінки підлітків, формування у них соціально прийнятних моделей поведінки, розвиток правової свідомості, емоційного інтелекту та навичок конструктивної взаємодії із оточуючими.

Основні завдання:

- Виявлення та облік підлітків, схильних до порушення норм соціально прийнятної поведінки (дисципліни, режимних правил, агресивної, асоціальної, нетолерантної або деструктивної поведінки) як у навчальному середовищі, так і поза його межами.

- Розробка, впровадження та координація індивідуальних і групових програм профілактики девіантної поведінки, зокрема серед учнів, котрі перебувають:

- на внутрішньому шкільному обліку;
- на обліку у службах у справах дітей;
- підрозділах ювенальної превенції.

- Організація правопросвітницької роботи серед підлітків, спрямованої на:

- формування правової свідомості та правової культури;
- формування поваги до закону;

- запобігання залученню неповнолітніх до правопорушень, злочинності, булінгу, вживання психоактивних речовин тощо.

- Забезпечення психологічної підтримки та соціального супроводу підлітків групи ризику через залучення фахівців (психолога, соціального педагога, юриста тощо) та взаємодію із родинами.

- Формування в навчальному середовищі атмосфери неприйняття будь-яких форм девіантної, антисоціальної, насильницької чи протиправної поведінки, сприяння розвитку культури толерантності, поваги до прав інших, відповідальності та самоусвідомлення.

2. Структура Центру та форми роботи

Координаційна рада Центру профілактики девіантної поведінки підлітків:

- розробляє, погоджує та впроваджує програму роботи Центру, визначає стратегічні напрями профілактичної, виховної, корекційної та консультативної діяльності;

- координує роботу міждисциплінарних підрозділів Центру (служба психологічного супроводу, соціальна служба, педагогічна підтримка, правопросвітницький напрям), сприяє їхній ефективній взаємодії;

- приймає обґрунтовані рішення про взяття підлітків на внутрішній облік Центру, якщо вони: мають прояви девіантної поведінки (агресія, порушення дисципліни, правопорушення тощо); виховуються в сім'ях, що перебувають у складних життєвих обставинах (зокрема алкоголізм, наркозалежність батьків, засуджені родичі, домашнє насильство тощо); стоять на обліку у службах у справах дітей чи/або в підрозділах ювенальної превенції;

- закріплює за такими учнями наставників – педагогів-наставників або кураторів, котрі мають досвід виховної, соціально-педагогічної чи психологічної роботи; здійснює контроль і координацію їх діяльності, забезпечує методичну підтримку;

- організовує системну співпрацю із державними та громадськими структурами, зокрема: службою у справах дітей; підрозділом ювенальної превенції Національної поліції; центром соціальних служб; органами пробації;

зкладами охорони здоров'я; громадськими та благодійними організаціями, які працюють з підлітками групи ризику.

Форми роботи Центру можуть включати: індивідуальне консультування та супровід підлітків; групові заняття (тренінги, тематичні бесіди, соціально-психологічні ігри); тренінги з розвитку емоційного інтелекту, конфліктології, протидії булінгу; заходи правопросвітництва (зустрічі з юристами, поліцейськими, адвокатами); психодіагностика, моніторинг змін у поведінці; наставництво, наставницькі програми; індивідуальні плани профілактики та корекції поведінки; робота з родинами підлітків: консультування, патронаж, залучення до програм підтримки тощо. Комплексну програму профілактики для школярів «Групи ризику» подано в Додатку А.

Назвемо деякі конкретні вправи та методи: «Словник почуттів» (розширення емоційного лексикону); «Що я відчуваю?» (аналіз емоцій під час перегляду ситуацій); «Діагностика тіла» (визначення, де в тілі «живе» емоція); «Конструктивна критика»; «Активне слухання» (відпрацювання навичок у діалозі); «Айсберг конфлікту» (виявлення справжніх потреб, що лежать під суперечкою); «Конфліктні стилі» (тестування та обговорення стилів: суперництво, уникнення, співпраця); «Як стати захисником» (відпрацювання сценаріїв безпечного втручання та звернення по допомогу до дорослих); «Ефект натовпу» (обговорення психології групи). тощо.

3. Склад Координаційної ради Центру

До складу Координаційної ради Центру профілактики девіантної поведінки підлітків входять представники адміністрації закладу, педагогічного колективу та фахівці соціальної сфери. Рада здійснює стратегічне та організаційне керівництво діяльністю Центру.

Склад ради:

- Голова Координаційної ради – директор Центру (або директор закладу освіти), або заступник директора з виховної роботи (за призначенням);
- Заступник голови ради – заступник директора Центру / закладу, керівник освітньо-правової служби (напряму роботи з профілактики девіантної поведінки);

- Керівники методичних об'єднань класних керівників (відповідальні за координацію виховної роботи у 1–4, 5–9, 10–11 класах);
- Педагог-організатор дитячого/учнівського колективу (ініціатор і координатор заходів превентивного та виховного характеру);
- Практичний психолог (відповідає за психодіагностику, корекційну роботу та індивідуальний супровід учнів із проявами девіантної поведінки);
- Соціальний педагог (працює із учнями, котрі опинилися в складних життєвих обставинах, здійснює взаємодію з родинами, органами опіки, службами у справах дітей);
- Шкільний медичний працівник (надає інформацію про стан здоров'я учнів, залучається до формування команди супроводу в окремих випадках).

За потреби до складу Координаційної ради можуть тимчасово долучатися інші фахівці: представники ювенальної превенції, служби у справах дітей, органів пробації, громадських організацій тощо.

4. Робота педагогів-наставників.

У рамках діяльності Центру профілактики девіантної поведінки підлітків важливу роль відіграють педагоги-наставники, які здійснюють індивідуальний виховний супровід учнів, що перебувають у групі ризику.

Основні положення:

- За кожним учнем, який перебуває на внутрішньому обліку Центру, за рішенням Координаційної ради (спільно з адміністрацією закладу освіти), призначається педагог-наставник – досвідчений вчитель чи/або класний керівник, котрий володіє навичками виховної, комунікативної, мотиваційної роботи з підлітками.
- Педагог-наставник самостійно обирає форми, методи та стиль взаємодії із учнем, виходячи з індивідуальних особливостей дитини (підлітка), ситуації в родині, соціального оточення та особистісних потреб. При цьому він дотримується принципів педагогічної етики, конфіденційності, поваги до гідності дитини (підлітка).

- Координаційна рада Центру надає педагогам-наставникам методичну, інформаційну та практичну підтримку, сприяє обміну досвідом, забезпечує супервізію, консультування соціального педагога та психолога (за потреби).

Основні завдання педагога-наставника:

- встановлення довірливого, підтримувального контакту з підлітком, формування безпечного середовища для спілкування та розвитку;
- залучення учня до активної участі в житті класу, школи, дитячих та/або молодіжних ініціатив, розвиток соціальних навичок, мотивації до навчання та самореалізації;
- спостереження за динамікою змін у поведінці підлітка, фіксація позитивних зрушень чи/або труднощів, інформування Координаційної ради;
- взаємодія із батьками та/або законними представниками учня з метою поліпшення сімейних стосунків, усунення негативних чинників впливу на дитину, формування відповідального батьківства;
- за потреби – сприяння залученню родини до програм соціальної чи/або психологічної підтримки (спільно з фахівцями Центру та/або залученими службами).

За результатами роботи педагог-наставник може періодично подавати інформаційну довідку чи звіт про динаміку змін у поведінці та соціальній адаптації учня (форма та періодичність визначаються радою Центру).

5. Статус дисциплінарного комітету школи.

Мета і завдання:

Дисциплінарний комітет є консультативно-дорадчим органом при Центрі профілактики девіантної поведінки підлітків. Його діяльність спрямована на:

- розгляд випадків порушення учнями правил поведінки, дисципліни, шкільного статуту та норм учнівської етики;
- реагування на прояви агресії, булінгу, неповаги, нетолерантності між учнями, між учнями та працівниками закладу;
- формування в учнів відповідальності за власну поведінку та її наслідки;
- запобігання повторним порушенням через виховний вплив, а не покарання.

Форми роботи:

- Засідання дисциплінарного комітету проводяться регулярно (не рідше ніж один раз на тиждень або за потреби – позачергово).
- На кожному засіданні розглядаються конкретні ситуації правопорушень або порушень дисципліни, вчинених учнями під час освітнього процесу або в позаурочний час.
- Рішення ухвалюються з урахуванням індивідуальних особливостей дитини, соціальних обставин, мотивації вчинку та на основі висновків фахівців Центру.

Принципи роботи комітету:

- Усі рішення комітету мають виховний, а не каральний характер.
- Основна мета – усвідомлення учнем наслідків своїх учинків, формування розуміння меж дозволеної поведінки, цінності правил та поваги до інших.
- Порушення не залишаються без уваги, але підхід до кожної ситуації – індивідуальний, гуманний та правовий.

Склад дисциплінарного комітету:

- Формується з числа працівників школи (зокрема, заступників директора, класних керівників, практичного психолога, соціального педагога);
- До складу також можуть входити представники учнівського самоврядування (старшокласники), які мають позитивний авторитет серед однолітків;
- Кількісний та персональний склад затверджується на засіданні Координаційної ради Центру профілактики девіантної поведінки підлітків.

Можливі рішення комітету (доводяться до відома учня, його батьків та педагогічного колективу):

1. Усне попередження.
2. Суворе попередження (у письмовій формі).
3. Офіційне інформування батьків / законних представників через лист чи/або особисту зустріч.
4. Клопотання до директора закладу про оголошення догани.

5. Клопотання про оголошення суворої догани.
6. Клопотання до адміністрації закладу щодо офіційного інформування: служби у справах дітей; підрозділів ювенальної превенції Національної поліції; центрів соціальних служб; інших органів влади – у разі системних або правопорушних дій, що становлять загрозу іншим учасникам освітнього процесу.

Ефективність профілактичної роботи з попередження девіантної поведінки підлітків значною мірою залежить від налагодженої співпраці соціального педагога з адміністрацією закладу освіти, практичним психологом, класними керівниками, педагогами-наставниками, а також їхніми батьками.

Успішна взаємодія також передбачає узгоджені дії всіх учасників освітнього процесу та їхню спільну відповідальність за створення безпечного, сприятливого для розвитку освітнього середовища.

Соціальний педагог і підліток виступають як рівноправні суб'єкти соціально-педагогічної взаємодії, що передбачає не лише корекційний вплив, а й розвиток ініціативності, суб'єктності та відповідальності учня. У зв'язку з цим особливого значення набуває стимулювання внутрішньої і зовнішньої активності підлітків, залучення їх до спільної діяльності, спрямованої на формування правосвідомості, соціальних компетентностей, навичок ненасильницької поведінки.

Для підвищення результативності профілактичної роботи в сучасному закладі освіти доцільно:

- вдосконалювати систему форм і методів роботи, забезпечуючи раціональне поєднання індивідуальної, групової та масової профілактики;
- постійно оновлювати підходи до виховної діяльності, впроваджуючи інноваційні педагогічні та психологічні технології (розвивальні, проєктні, інтерактивні, тренінгові тощо);
- здійснювати моніторинг ефективності профілактичних заходів, зокрема через аналіз змін у поведінці підлітків, їхній соціальній адаптації, рівні правової культури;

- забезпечувати безперервну фахову підтримку та навчання працівників Центру, класних керівників, наставників (через методичні об'єднання, супервізії, тренінги тощо);
- активізувати роботу з батьками та залучення громадських організацій, що спеціалізуються на роботі з дітьми та молоддю групи ризику.

Висновки до другого розділу

Проведене емпіричне дослідження засвідчило високу поширеність факторів ризику та проявів девіантної поведінки серед підлітків, що вимагає системної корекції. Аналіз діагностичних даних дозволив зробити такі узагальнення:

Сформована внутрішня схильність до девіації. Майже дві третини підлітків (70% ЕГ та 64% КГ) демонструють високу потребу в гострих відчуттях, а приблизно половина (49% ЕГ та 47% КГ) – високий рівень агресивності. Ці показники підтверджують наявність потужної внутрішньої мотиваційної бази для ризикованої та протиправної поведінки.

Загрозливий рівень адиктивної поведінки. Так, в учнівському середовищі зафіксовано високий досвід вживання ПАР та критичну толерантність до них. Зокрема, понад 50% спробували алкоголь, а 63% є систематичними споживачами нікотиновмісної продукції. Така ситуація свідчить про глибоке проникнення адиктивних форм поведінки у підліткове середовище.

Критична неефективність соціалізації. Виявлено значний дисбаланс у джерелах інформування про здоровий спосіб життя, де друзі та мас-медіа домінують, а авторитет педагогів і батьків як надійних джерел знань недостатній.

Прогалини в обізнаності та стигматизація. Низький фактичний рівень знань про ВІЛ/СНІД, поєднаний з необґрунтовано високою самооцінкою своєї обізнаності, а також виражена стигматизація ЛЖВ.

Узагальнюючи, результати дослідження чітко засвідчують про недостатню ефективність профілактичних підходів та потребу в розробці, апробації та впровадженні нової, цілісної, організаційно-методичної моделі профілактики девіантної поведінки підлітків умовах освітнього закладу.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Узагальнення теоретичних положень, результати емпіричного аналізу та апробація розробленої профілактичної моделі дозволили сформулювати такі висновки:

Профілактика девіантної поведінки неповнолітніх в умовах загальноосвітньої школи є багатокомпонентним процесом, що потребує цілеспрямованої, системної та міжвідомчої взаємодії. Ефективна профілактика базується на поєднанні діагностичної, консультативної, просвітницької та соціально-профілактичної діяльності та є багаторівневим процесом, що охоплює три основні етапи: первинний, вторинний та третинний. Кожен із них має своє значення в залежності від ступеня ризику чи/або вже наявних проявів девіантної поведінки. Первинна профілактика спрямована на створення сприятливих умов для формування здорової особистості та попередження потенційних відхилень. Вторинна – забезпечує своєчасне виявлення перших симптомів небажаної поведінки та проведення корекційних заходів. Третинна профілактика орієнтована на підтримку підлітків із вже сформованими девіаціями та запобігання їх загостренню або повторенню. Комплексне застосування всіх рівнів профілактики сприяє ефективному вирішенню проблеми девіантної поведінки та створенню умов для успішної соціалізації підлітків.

Профілактика девіантної поведінки – це не лише вчасне реагування на порушення, а й цілеспрямована виховна система, яка формує в кожного підлітка відчуття власної цінності, відповідальності, здатності до конструктивного вибору та позитивної самореалізації. Важливим є не лише виявлення учнів із ризиком девіантної поведінки, але й створення умов для їх соціалізації, залучення до активного громадського життя та формування правової свідомості. Успішна реалізація профілактичної роботи вимагає тісної співпраці з правоохоронними органами, соціальними службами, батьками та педагогічною спільнотою.

Робота соціального педагога щодо профілактики девіантної поведінки підлітків є багатоаспектною та вимагає систематичного й комплексного підходу. Цей підхід обов'язково передбачає міждисциплінарну співпрацю: залучення

широкого кола фахівців – психологів, учителів, медичних працівників та батьків – до спільного вирішення проблеми та забезпечення ефективної превентивної дії.

Емпіричний аналіз факторів ризику та поширеності девіантної поведінки серед підлітків на констатувальному етапі підтвердив актуальність проблеми та виявив системні прогалини у профілактичній роботі. Виявлено високу толерантність до алкоголю (65–68% позитивно або нейтрально) та тютюнопаління (83–89% позитивно) і значну частку респондентів, які вже мають досвід вживання психоактивних речовин та скоєння правопорушень (39% мали досвід правопорушень). Результати за методикою М. Цукермана свідчать, що переважна більшість підлітків (70% ЕГ та 64% КГ) мають високу потребу в гострих відчуттях, що є потужним внутрішнім чинником, який штовхає їх до девіацій. Зафіксовано низький рівень уявлень про сутність та наслідки девіантної поведінки (зокрема, лише 6,9-7,9% правильних відповідей) та високу поширеність агресії (майже 50% підлітків з високим рівнем агресивності за А. Ассінгером), що ускладнює соціальну адаптацію. Джерела інформації про здоровий спосіб життя кардинально зміщені на користь референтної групи однолітків (36–39%), що демонструє втрату авторитету педагогів і батьків. Водночас, наявність хибних уявлень про девіацію та її наслідки вказує на низьку якість профілактичної роботи.

Розроблено програму роботи шкільного Центру профілактики девіантної поведінки підлітків, основним принципом ефективності діяльності якого є тісна взаємодія та скоординованість дій між усіма учасниками освітнього процесу, включаючи адміністрацію школи, педагогічний колектив, учнів та зовнішні соціальні служби (Служби у справах дітей, ювенальна превенція), що забезпечить послідовність і системність соціально-профілактичної роботи, виходячи за рамки виключно шкільного середовища.

Проведене нами дослідження підтвердило важливість і багатогранність проблеми профілактики девіантної поведінки підлітків, проте воно не претендує на вичерпне охоплення усіх її аспектів. Перспективи подальших наукових досліджень вбачаємо у розробці та апробації навчальних програм для батьків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аврамчук О. Роль поведінкової інгібіції у підтриманні психоемоційного дистресу в умовах тривалої адаптації до проживання у часі війни. *Перспективи та інновації науки* (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»), 2024. 3 (37), С. 712–722. URL. [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2024-3\(37\)-712-722](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2024-3(37)-712-722)
2. Басько О.Р. Профілактика девіантної поведінки у підлітків : кваліфікаційна робота магістра спеціальності 053 «Психологія» / наук. керівник Є.А. Клопота. Запоріжжя : ЗНУ, 2021. 83 с.
3. Батищева Г. Анкета «Молодь і протиправна поведінка»: пошук причин, що спонукають до девіантних проявів поведінки. *Соціальний педагог*. 2018. № 11. С. 38–41.
4. Березка С.В., Слободенюк А.Д. Теоретичний аналіз форм та методів роботи з підлітками, які мають девіантну поведінку. *Молодий вчений*. 2019. № 10.1(74.1). С. 28–31.
5. Боротюк М., Кульчицька А. Особливості прояву деструктивної поведінки у школярів різного віку. *Психогенеза особистості: норма і девіація: збірник наукових статей і тез*. Луцьк : ФОП Мажула Ю. М., 2024 С. 11–16.
6. Боротюк М., Кульчицька А. Психологічні особливості розвитку особистості сучасного підлітка. *Особистість і суспільство: методологія та практика сучасної психології: матеріали XI Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф.* (13-17 трав. 2024 р.). Луцьк : ФОП Мажула Ю. М., 2024. 116 с.
7. Вольнова Л.М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна педагогіка» у двох частинах. Київ : 2016. 146 с.
8. Гарасимів Т.З. Правовий механізм профілактики девіантної поведінки неповнолітніх. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2024. Серія ПРАВО. Випуск 86: частина 4. С. 203–209.

9. Гачак-Величко Л.А. Девіантна поведінка неповнолітніх: до питання класифікації чинників. *Академічні візії*. 2022. Випуск 6-7. С. 39–44.
10. Гончарова А.О., Романова І.А. З досвіду соціально-педагогічної діяльності з профілактики девіантної поведінки підлітків. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції здобувачів вищої освіти, присвяченої 220-річчю від дня заснування університету*. Харків. 2024. С. 34–37.
11. Гошовський Я.О. Психологія девіантної поведінки: посібник. Дрогобич, 2010. 287с.
12. Гуцало Г.Г. Характерологічні поведінкові реакції підлітків. Акцентуації характеру. URL : wiki.cuspu.edu.ua/index.php
13. Девіантна поведінка: форми, види, причини, профілактика. URL : <https://ukr.media/psihologiya/379091/>
14. Державний стандарт соціальної послуги профілактики. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1155-15#n13>
15. Діагностика потреби в пошуках відчуттів (М. Цукерман). URL. <https://stud.com.ua/17628/psihologiya/diagnostika>
16. Долгополова Е.В. Соціальна тривожність у підлітковому віці. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія: Психологія, 2011. № 937 (45), С. 69–72.
17. Замашкіна О.Д. Система корекційно-профілактичних заходів з подолання девіантної поведінки підлітків. *Психолого-педагогічні науки*. 2018. № 3. С. 90–95.
18. Зозуляк-Случик Р. Регулювання поведінкових девіацій у молодіжному середовищі. *Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника*. № 8, 1 (квітень 2021), С. 165–173.
19. Зубрицький І.Я., Смеречак Л.І. Особливості творчого використання ідей галицьких науковців та практиків міжвоєнного двадцятиліття XX століття щодо профілактики соціальних відхилень у неповнолітніх. *Актуальні проблеми психології, педагогіки та соціальної роботи* : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 20-річчю

- заснування факультету психології, педагогіки та соціальної роботи. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2019. С. 95–101.
- 20.Зубрицький І., Смерчак Л. Соціальна профілактика : короткий понятійно-термінологічний словник. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2022. 144 с.
 - 21.Каталог кращих практик молодіжної роботи на 2020 р. URL: <http://gender.auc.org.ua/wp-content/uploads/2021/02/katalog-krashhyhprakyk-molodizhnoyi-roboty-2020-1.pdf>
 - 22.Кісіль З.Р., Кісіль Р.-В.В. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини. *Соціально-правові студії*. 2018. Випуск 1. С. 58–65.
 - 23.Ком'яга А.В., Головка В.М. Проблема поведінкової девіації молоді та профілактика девіантної поведінки неповнолітніх. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2022/4/part_2/18.pdf
 - 24.Методичний посібник для фахівців, які впроваджують типову програму для кривдників: теоретична частина. Київ, 2020. 316 с.
 - 25.Методичні рекомендації щодо соціально-педагогічної підтримки дітей з девіантною поведінкою / укладач: О.О. Мішкулинець. Мукачево, 2019. 40 с.
 - 26.НАКАЗ від 25 квітня 2025 року № 202-Н «Про затвердження Методичних рекомендацій для працівників служб у справах дітей щодо організації соціального захисту дитини, постраждалої від кримінального правопорушення, та Методичних рекомендацій щодо забезпечення органами опіки та піклування представництва інтересів дитини, яка вчинила кримінальне правопорушення, захисту її прав та інтересів». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/FN087465>

- 27.Осадча Н.О. Соціальна тривога як чинник дитячої самотності. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*, 2015. № 4. С. 90–100. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/domtp_2015_4_13
- 28.Охромій Г., Завадська А., Панченко К. Профілактика девіантної поведінки підлітків у діяльності органу пробації. *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ: Науковий журнал*. 2025. № 1 (134). С. 150–160.
- 29.Павелків В., Малахова О. Соціальна депривація як чинник формування девіантної поведінки у підлітків. *Психологія: реальність і перспективи*. Збірник наукових праць РДГУ. 2021. № 16. С. 156–165.
- 30.Пиголенко І.В., Билименко Ю.В. Профілактика девіантної поведінки серед молоді як превентивна міра люмпенізації суспільства. *ВІСНИК НТУУ «КПІ»*. Політологія. Соціологія. Право. 2011. Випуск 3.11.
- 31.Пилипчак О., Раєвська Я. Формування навичок соціальної відповідальності у підлітків з девіантними проявами. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Психологія*. 2025 (1 (66), С. 91–97.
- 32.Попадич О.О. Правове виховання як напрям профілактики девіантної поведінки підлітків. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»*, 2023 (1(52), С. 163–168. URL: <https://doi.org/10.24144/2524-0609.2023.52.163-168>
- 33.Правопорушення та профілактика правопорушень серед неповнолітніх. URL: <https://vdolynske.od.gov.ua/pravoporushennya-ta-profilaktyka-pravoporushen-sered-nepovnlitnih>.
- 34.Про булінг (цькування) та як його подолати. Дітям, молоді та дорослим про важливе / упоряд. Н. В. Тілікіна ; заг. ред. І. В. Пєша. Київ : ДУ «Державний інститут сімейної та молодіжної політики», 2020. 40 с.
- 35.Профілактика деструктивної поведінки підлітків: навчально-методичний посібник. Т. Журавель, Ю. Удовенко. Видавництво ФО-П Буря О.Д. Київ, 2022. 144 с.

36. Психосоціальна підтримка учасників освітнього процесу : навчально-методичний посібник / Андрєєнкова В.Л., Войцях Т.В., Гриців І.П., Мельничук В.О., Сабліна Н.О., Флярковська О.В., Харківська Т.А. К., 2023. 149 с.
37. Рог П.О. Девіантна поведінка підлітків: причини та профілактика. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.* (м. Вінниця, 24 берез. 2023 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Наук. парк «Наука та безпека». Вінниця : ХНУВС, 2023. С. 203–204.
38. Рогатинська Н., Чижовська Н. Превентивна діяльність злочинності неповнолітніх. *Актуальні проблеми правознавства*. 2023. № 2 (34). С. 198–205.
39. Савельєва Н. Соціальна профілактика девіантної поведінки : курс лекцій із презентацією : навч. посіб. [для студ. і магістр. спеціальностей «Соціальна робота» і «Соціальна педагогіка». Полтава : ПНПУ, 2016. 110 с.
40. Савельєва Н. Соціальна профілактика девіантної поведінки: навчальний контент в оновленому форматі / Укладач Наталія Савельєва. Полтава : ПНПУ, 2020. 184 с.
41. Самойлов А.М. Профілактика девіантної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи. Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2016. 60 с.
42. Селютіна М. Профілактика та корекція девіантної поведінки підлітків. Із досвіду роботи куратора. *Завуч. Шкільний світ*. 2015. № 22. С. 12–18.
43. Сушик Н. Соціальна профілактика девіантної поведінки підлітків. *Нова педагогічна думка*. 2018. № 1 (93). С. 83–86.
44. Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки: український і міжнародний досвід : монографія / О. Янкович, О. Кікінежді, І. Козубовська, В. Поліщук, Г. Радчук та ін. Тернопіль : Осадца Ю.В., 2018. 300 с.

- 45.Тест А. Ассінгера (оцінювання агресивності у стосунках). URL.
<http://www.personal.in.ua/article.php?ida=526>
- 46.Філоненко Л.А. Соціально-психологічні основи профілактики девіантної поведінки дітей підліткового віку. URL.
<https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/737259/1/2%20%281%29.pdf>
- 47.Харагірло В.Є. Психолого-педагогічні аспекти корекційної роботи з підлітками девіантної поведінки. Біла Церква, 2020. 187 с.
- 48.Чорна І.В. Профілактика девіантної поведінки у підлітків. *Актуальні напрями практичної психології і психотерапії : матеріали VIII Міжнар. наук.- практ. конф. молодих вчених, студентів та аспірантів* (м. Харків, 16 груд. 2020 р.). Харків: ХНУВС, 2020. С. 211 – 213.
- 49.Янц Н., Підгорна Н. Самовиховання як засіб профілактики девіантної поведінки підлітків. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2020. (1). С. 364–372.
- 50.Jean E. Rhodes Older and Wiser: New Ideas for Youth Mentoring in the 21st Century, 2020. 82 p.
- 51.Ttofi M.M., Farrington D.P., Piquero A.R. *The Prevention of Bullying: Systematic Reviews and Meta-Analyses* 2021. URL.
<https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/37131921/>

Комплексна програма профілактики для школярів «Групи ризику»

Програма профілактичної роботи зі школярами, які мають труднощі у навчанні, проблеми в поведінці чи ознаки емоційних розладів («група ризику»), передбачає сім основних етапів – від виявлення до корекційних заходів та взаємодії з оточенням дитини.

Виявлення «Групи ризику»

Метою є встановлення дітей із проблемами у навчанні, поведінці чи емоційними розладами. Це досягається через:

- Збір інформації: бесіди з класними керівниками та вчителями-предметниками.
- Діагностичні методи: спостереження в класах, тестування, соціометрія та аналіз анкет.
- Взаємодія з батьками: проведення бесід та консультацій для батьків цих дітей.

Визначення та аналіз причин труднощів

Індивідуальне тестування, бесіди та інтерв'ю з дітьми «групи ризику».

Виявлення головних факторів, що спричиняють труднощі.

Визначення конкретного типу «групи ризику» та оцінка міри небезпеки.

Шляхи подолання та корекції

Розробка та реалізація індивідуалізованих стратегій допомоги, що включають:

- Переадресування: направлення до вузьких спеціалістів (психоневролог, психотерапевт, соціальні служби).
- Психолого-педагогічна корекція: індивідуальні чи/або групові заняття.
- Робота із сім'єю: надання рекомендацій щодо зміни стилю виховання та налагодження сімейних стосунків.
- Педагогічна адаптація: рекомендації вчителям щодо індивідуалізації стилю спілкування.
- Зміна навчального режиму.
- Зміна середовища: можлива зміна дитячого колективу чи переведення до іншого вчителя.
- Формування успіху: залучення до позашкільної діяльності та створення «ситуацій успіху».
- Соціальна підтримка: допомога сім'ї від соціальних педагогів/вихователів; за необхідності – клопотання про позбавлення батьківських прав.

Просвіта

Підвищення обізнаності дорослих щодо психологічних проблем дітей:

- Семінари: проведення психолого-педагогічних семінарів на теми емоційних розладів, суїцидальної поведінки та шляхів допомоги.
- Виступи на зборах: інформування батьків про результати досліджень, надання рекомендацій для покращення емоційного клімату в сім'ї та профілактики розладів, включаючи суїцид.
- Індивідуальні консультації: запрошення батьків дітей із «групи ризику» на особисті бесіди.
- Надання рекомендацій щодо дитячо-батьківських стосунків, стилю виховання та направлення до інших фахівців.

Робота з педагогічним колективом

Створення єдиної стратегії роботи вчителів:

- Консилиуми/Педради: проведення спеціальних засідань, присвячених профілактиці (наприклад, суїцидів). Включає вивчення психологічного клімату в класах, виявлення лідерів/аутсайдерів та складання списків «груп ризику».
- Консультування педагогів: індивідуальні бесіди за результатами діагностики, надання рекомендацій щодо методів педагогічного впливу.
- Спільна розробка заходів: участь у плануванні допомоги дітям із соціально-неблагополучних сімей.

Корекційні заходи з учнями

Безпосередня робота з підлітками для зміни дезадаптивної поведінки:

- Групи корекції: організація психологічних та тренінгових груп для підлітків зі схильністю до емоційних розладів.
- Консультування: групові та індивідуальні консультації.
- Елементи тренінгу: застосування соціально-психологічних тренінгових методик у роботі з класом чи/або групою.

Анкета обізнаності підлітків у сфері ВІЛ/СНІД

Мета: Виявити рівень знань підлітків про ВІЛ/СНІД, шляхи його передачі та оцінити рівень толерантного ставлення до людей, які живуть з ВІЛ (ЛЖВ).

Інструкція: Оберіть один або кілька варіантів відповіді, які ви вважаєте правильними, або дайте власну відповідь. Анкета є анонімною.

Блок А. Базові знання про ВІЛ та СНІД

1. Як правильно розшифровується аббревіатура ВІЛ?

- а) Вірус імунodefіциту людини.
- б) Виліковна інфекція легень.
- в) Важка інфекційна хвороба.
- г) Не знаю

2. У чому різниця між ВІЛ та СНІДом?

- а) ВІЛ і СНІД – це одне й те саме.
- б) ВІЛ – це вірус, який спричиняє хворобу, а СНІД – це остання стадія цієї хвороби.
- в) ВІЛ передається статевим шляхом, а СНІД – побутовим.
- г) Не знаю / Важко відповісти

3. Чи існує на сьогоднішній день лікування, яке повністю виліковує від ВІЛ?

- а) Так, ВІЛ повністю виліковується.
- б) Ні, але існує ефективне лікування (АРТ), яке зупиняє розвиток хвороби і дозволяє людині жити повноцінно.
- в) Це залежить від стадії хвороби.
- г) Не знаю

Блок Б. Шляхи передачі та профілактика

4. ВІЛ може передаватися через (оберіть усі правильні варіанти):

- а) Незахищений статевий контакт.
- б) Переливання інфікованої крові або використання нестерильних інструментів для ін'єкцій.
- в) Від ВІЛ-позитивної матері до дитини під час вагітності, пологів або годування груддю.
- г) Через поцілунки та обійми.
- д) Через укуси комарів.
- е) Через спільний посуд, рушники або туалет.

5. Назвіть найбільш надійний спосіб профілактики передачі ВІЛ при статевих контактах:

- а) Утримання від статевих контактів.
- б) Використання презерватива.
- в) Використання протизаплідних таблеток.
- г) Знати, що партнер не має зовнішніх ознак хвороби.

6. На Вашу думку, чи можна інфікуватися ВІЛ у спортзалі, басейні або шкільній їдальні?

- а) Так, можна.
- б) Ні, не можна.
- в) Це малоймовірно, але можливо.

7. Чи знаєте Ви, що за навмисне інфікування іншої особи ВІЛ настає кримінальна відповідальність?

- а) Так, знаю.
- б) Ні, не знаю.

Блок В. Ставлення та стигматизація (толерантність)

8. Чи має право ВІЛ-позитивна дитина навчатися у школі разом зі здоровими дітьми?

- а) Так, безумовно.
- б) Ні, це небезпечно для інших учнів.
- в) Тільки за умови, що інші учні не знатимуть про її статус.

9. Чи варто уникати дружби або спілкування з людиною, інфікованою ВІЛ?

- а) Так, це пріоритетний спосіб уникнення зараження.
- б) Ні, оскільки ВІЛ не передається побутовим шляхом.
- в) Важко відповісти.

10. Як Ви вважаєте, чи варто тестуватися на ВІЛ?

- а) Так, це важливий елемент турботи про власне здоров'я та здоров'я партнера.
- б) Ні, краще не знати.
- в) Тільки якщо є підозра на інфікування.

11. Як би Ви оцінили рівень своєї обізнаності у сфері ВІЛ/СНІД?

- а) Високий, моїх знань достатньо.
- б) Середній, я знаю основне.
- в) Низький, мені потрібна додаткова інформація.
- г) Взагалі не знаю.

Додаток В**Анкета для вивчення стану вживання учнями наркогенних речовин****Блок I. Базові відомості****1. Ваша стать:**

- Чоловіча
- Жіноча
- Інша

2. Ваш вік (повних років)_____**Блок II. Ставлення та схильність****3. Яке Ваше ставлення до вживання алкогольних напоїв?**

- Різко негативне (категорично проти).
- Негативне (не схвалюю, але толерантний/толерантна).
- Нейтральне (мені байдуже).
- Позитивне (вважаю це нормальною частиною дорослого життя).

4. Яке Ваше ставлення до тютюнопаління (включаючи сигарети, вейпи, IQOS тощо)?

- Різко негативне.
- Негативне.
- Нейтральне.
- Позитивне.

5. Яке Ваше ставлення до вживання наркотичних речовин?

- Різко негативне.
- Негативне.
- Нейтральне.
- Позитивне.

Блок III. Досвід вживання та частота**6. Чи мали Ви коли-небудь досвід вживання алкогольних напоїв?**

- а) Ніколи не вживав/вживала. → *Перейдіть до питання 9.*
- б) Спробував/спробувала один раз (або дуже рідко).
- в) Вживаю періодично (раз на місяць або рідше).

- г) Вживаю систематично (раз на тиждень або частіше).

7. Чи мали Ви коли-небудь досвід вживання тютюнової / нікотиновмісної продукції (сигарети, вейпи, електронні сигарети)?

- а) Ніколи не вживав/вживала. → *Перейдіть до питання 9.*
- б) Спробував/спробувала один раз.
- в) Вживаю періодично.
- г) Вживаю систематично (щоденно).

8. Чи мали Ви коли-небудь досвід вживання наркотичних речовин (марихуана, синтетичні наркотики, психостимулятори тощо)?

- а) Ніколи не вживав/вживала. → *Перейдіть до Блоку IV.*
- б) Спробував/спробувала один раз.
- в) Вживаю періодично.
- г) Вживаю систематично.

Блок IV. Соціальний контекст вживання

9. Якщо Ви вживаєте або пробували алкоголь/тютюн (оберіть усі відповідні варіанти):

- Це відбувається в компанії друзів/однолітків.
- Це відбувається на самоті.
- Це відбувається на сімейних святах (з дозволу або відома дорослих).
- Це відбувається на дискотеках/вечірках.
- Не стосується мене (я не вживаю).

10. Чому, на Вашу думку, підлітки починають вживати наркогенні речовини (оберіть 1-2 найважливіші причини)?

- Тиск референтної групи (щоб бути «своїм» у компанії).
- Цікавість, прагнення нових, гострих відчуттів (ризик).
- Бажання розслабитися, зняти стрес або втекти від проблем.
- Наслідування дорослих або улюблених героїв (вплив мас-медіа).
- Низька поінформованість про наслідки.
- Вважаю, що це особиста справа кожного.

11.Хто, на Вашу думку, є основним джерелом інформації про алкоголь, тютюн та наркотики?

- Друзі/однолітки.
- Батьки.
- Вчителі/соціальні педагоги/психологи.
- Інтернет/соціальні мережі.
- Власний досвід.

12.Якщо у Вас виникнуть проблеми, пов'язані зі вживанням, до кого Ви звернетесь за допомогою?

- До друзів.
- До батьків.
- До шкільного психолога/соціального педагога.
- До нікого, впораюся сам/сама.
- До фахівця поза школою (лікар, нарколог).